كەمال گۆدە (تۈركىيە)

سۇلتان ئالائىددىن ئەرتنا

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

مۇقاۋىدىكى سۈرەتلەرگە ئىزاھ:

1. سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا

2. سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا ئوغلىغا ئاتاپ ياساتقان مەقبەرە(1-بەت تەگلىك رەسىم)

3. سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا تارقاتقان پۇل (مۇقاۋا 4-بەت)

تۈركىيە مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى نەشرىياتىنىڭ 1990 ـ يىلىدىكى نەشرىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلىندى.

SULTAN ALÄEDDIN ERATNA

كەمال گۆدە (تۈركىيە)

سۇلتان ئالائىددىن ئەرەتنا

تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئۆمەرجان نۇرى

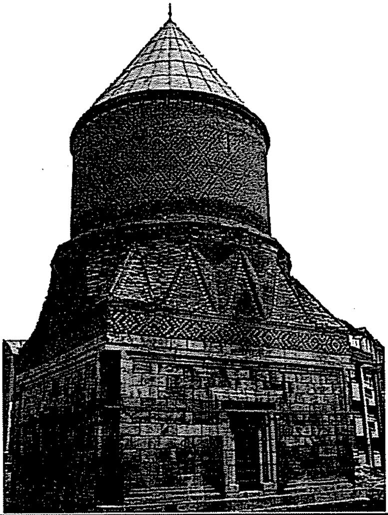

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز.......................................1
سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ ھاياتى ۋە پائالىيەتلىرى............3
1. «ئەراتنا» دېگەن ئىسىم ھەققىدە.................... 4
2. ئەراتنانىڭ جەمەتى ۋە ئائىلىسى..................... 9
3. ئەراتنانىڭ ئەمىرلىك دەۋرىدىكى پائالىيەتلىرى.........20
4. ئەراتنانىڭ باش ۋالىيلىق دەۋرىدىكى پائالىيەتلىرى 27
1) جەلايىر بەگلىكى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى..........27
2) مەملۇق سۇلتانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى..........39
3) دۇلقادىر بەگلىكى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى..........43
4) چوبان بەگلىكى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە قارانبۇك ئۇرۇشى
....49
5. ئەراتنانىڭ سۇلتانلىق دەۋرىدىكى پائالىيەتلىرى..........59
1) مۇستەقىللىق جاكارلاپ، ئەراتنا دۆلىتىنى قۇرۇشى 59
2) تەۋەلىكىدىكى شەھەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى..........65
3) مەلىك ئەشرەف چوبانى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 70
4) ئانادولۇدىكى باشقا تۈرك بەگلىكلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى
....75
5) مەدەنىيەت ۋە سالدۇرغان ئىمارەتلىرى 84
6. سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ ۋاپاتى ۋە شەخسىيىتى 92
7. قوشۇمچە: ئىسمايىل ھەققى ئۇزۇنچار شىلى..........100

كىرىش سۆز

14-ئەسىردىكى تۈركىيە تارىخىنىڭ يېرىم ئەسىرلىك سىياسىي قۇرۇلمىسىغا ئۆز نامىنى سىڭدۈرگەن سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا زامانداشلىرى بولغان تۈركمەن بەگلىرىگە قارىغاندا ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۆز نامىغا قۇرغان ئەراتنا دۆلىتى بىلەن ئانادولۇدىكى تۈرك بەگلىكلىرى دەۋرىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

سەلچۇق سۇلتانلىقى پارچىلانغاندىن كېيىن تۈرك بىرلىكىنى يېڭىدىن قۇرۇپ ئالەمشۇمۇل بىر دۆلەت بەرپا قىلغان ئوسمانلى سۇلتانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ئۆتكەن سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ ھاياتىنى ۋە سىياسىي پائالىيەتلىرىنى تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلىنىپ چۈشەندۈرگەندە، بۇ دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىسىنىڭ مىللىي تارىخىمىزدىكى ئورنى ۋە رولىنىڭ مۇھىملىقى گەۋدىلىنىپ چىقىدۇ.

چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى ۋە ئىلخانىيلارنىڭ ئۆزلىرى تەيىنلىگەن قوماندان ۋە باش ۋالىيلارنى مۇۋاپىق ئىدارە قىلماسلىقتىن كېلىپ چىققان ئانادولۇدا ئۇزۇندىن بېرى داۋاملىشىۋاتقان ھۆكۈمەتسىز ھالەتنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، تەرتىپ ئورنىتىپ، دۆلەتنىڭ نوپۇزىنى تىكلىگەن سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا كاتتا شۆھرەت قازانغان. دىنىغا، ۋەتىنىگە، مىللىتىگە سادىق، ئەقىللىق، بىلىملىك، تەدبىرلىك-تەجرىبىلىك، ئىشنى چوڭقۇر ئويلايدىغان، ياخشىلىق سۆيەر، خۇش پېئىل، ئادالەتلىك بىر قوماندان ۋە دۆلەت ئەربابى بولغان سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانى ئانادولۇدىكى تۈركلەر «قۇتقۇزغۇچى ۋە تۈزۈم ئورناتقۇچى» دەپ ھېسابلىغان. ئۇ ئىلىم ۋە بىلىم بىلەن

شۇغۇللانغۇچىلارغا كۆڭۈل بۆلگەنلىكى، ھەققانىيەتچى ۋە ئادالەتپەرۋەر، توغرا ئىش بېجىرىدىغان ۋە گۈزەل ئەخلاقلىق كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر ئەينى چاغدا ئۇنىڭ ساقىلىنىڭ ئاز بولۇشىغا قاراپ، ئۇنى «كوسا پەيغەمبەر» دېگەن ھۆرمەت نامى بىلەن ئاتىغان ۋە خاتىرىلىگەن، ئۇنىڭ ئىسمىنى ئۇنتۇلماس شەخسلەر قاتارىغا تىزغان.

سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا ئەسلى ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئۇيغۇر بولۇپ، تۇغۇلغان يېرى ۋە يىلى نامەلۇم بولسىمۇ، ئىلخانىيلارنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن ئانادولۇغا كەلگەن ھەم يېزنىسى چوبان بېگى ئەمىر تۆمۈر تاشنىڭ خىزمىتىدە بولغان بىر ئەمىر ئىكەنلىكى مەلۇم.

ئانادولۇدا دەسلەپتە ئىلخانىيلارغا تەۋە بولۇپ، كېيىن مۇستەقىل ھۆكۈم سۈرگەن سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا 1343 ـ يىلى چوبان بېگى شەيخ ھەسەننى قارانبۇك ئۇرۇشىدا يېڭىپ چىقىپ، ئەراتنا بەگلىكىنىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئانادولۇدىكى تۈركلەرنى يېڭى بىر تاشقى خەتەردىن قۇتقۇزۇپ قالغان.

سەلچۇق سۇلتانلىقىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم زېمىنىغا ھۆكۈمران بولۇپ، ئانادولۇنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا ئۆزىنىڭ ئىقتىدارى بىلەن تونۇلغان سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ ھاياتى ۋە سىياسىي پائالىيەتلىرى ھەققىدە قىسقىچە ساۋات بېرىش بىلەن ئۇنىڭ شەخسىيىتىنى تونۇشتۇرۇپ چىقماقچىمەن.

تۈركىيە تارىخىنىڭ بەگلىكلەر دەۋرىدە ئېنىق بىر ئوبرازغا ئىگە بولغان سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانى تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن، ماڭا بۇ پۇرسەتنى بەرگەن مەدەنىيەت مىنىستىرلىكىنىڭ رەھبەرلىكىگە كۆپ رەھمەت ئېيتىمەن.

سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ ھاياتى ۋە پائالىيەتلىرى

14 ـ ئەسىردە تۈركىيىنىڭ سەلجۇق سۇلتانلىقىنىڭ زېمىنىغا تۇيۇقسىز ئىلخانىيلارنىڭ باش ۋالىيسى سالاھىيتى بىلەن مۇھىم ۋەزىپە ئېلىپ كەلگەن سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا ھەققىدە يېتەرلىك ۋە ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. چۈنكى، خوراسان، ئىران، ئىراق ۋە ئەزەربەيجانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئىلخانىيلارنىڭ قوشۇنىدا ئىككىنچى دەرىجىلىك ئەمىر ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان ئەراتنا ھەققىدە يېتەرلىك مەلۇمات تېپىلماسلىقى تەبىئىي ئەھۋالدۇر. شۇنداقتىمۇ يېزىنسى چوبان تۆمۈر تاشنىڭ سايىسىدا تونۇلۇپ، سىياسىي رول ئويناشقا باشلىغان ئەراتنانىڭ ئىسمى ئەينى چاغدا يازما مەنبەلەردە خاتىرىلىنىپ قالغان. ئادەتتىلىنىپ قالغان بەنئەنىمىزگە ئۇيغۇن بولمىغان ھالدا، ئەمىر ئەراتنانىڭ مەيلى ئانادولۇنىڭ باش ۋالىيلىقى، مەيلى سۇلتانلىق چاغلىرىغا دائىر بىرەر مەخسۇس تارىخنىڭ تېپىلماسلىقى ياكى قولىمىزغا چۈشمەسلىكى، بىزنى ئەراتنانىڭ ئۆزى ۋە دۆلىتى ھەققىدە ھەقىقىي مەنىدە شەرھلەپ بېرىدىغان مەلۇماتلاردىن قۇرۇق قويىۋاتىدۇ.

گەرچە بۇنداق ئىمكانىيەتلەر يوق بولسىمۇ، سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ «ئەمىرلىك»، «باش ۋالىيلىق» ۋە «سۇلتانلىق» دەۋرىدىكى پائالىيەتلىرىنى تاپالىغانلىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ شەرھلەشكە تىرىشىمىز.

1. «ئەراتنا» دېگەن ئىسىم ھەققىدە

«ئەراتنا» دېگەن ئىسمنى يەرلىك ۋە چەت ئەللىك تارىخچىلار بىر-بىرىگە ئوخشىمىغان ھالدا خاتىرىلىگەننى، بۇ كۆنلەردە سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ ئىسمىنىڭ يالغۇز يېزىلىشى ۋە ئوقۇلۇشىنى مۇقىملاشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈرك تىلى بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ بەيگىگە چۈشكەنلىكى»نى ئىسپاتلاش ئۈچۈن يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە «ئەراتنا» دېگەن ئىسمنى «قىممەتلىك ئۈنچە» مەنىسىدىكى «ئەردەنى» ۋە «قىممەتلىك ئۈنچىدەك بەدەنلىك كىشى» دېگەن مەنىدىكى «ئەرتىنى» دەپ خاتىرىلىگەن[1]. بۇ نۇقتىنى چىقىش قىلغان ئاكادېمىك ئىسمايىل ھەققى ئۈزۈنچارشىلى ئەراتنا دېگەن ئىسمنى ئەراتنا بەگلىكى ھەققىدىكى تەتقىقاتىدا «ئۈنچە-مەرۋايىت، يەنى چوڭ ئۈنچە» دەپ چۈشەندۈرگەن[2]. سامىھ رىفاتمۇ «ئەرتەنى ياكى ئەرتىنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۈنچە مەنىسىدە كەلگەن سۆز» دەپ يۇقىرىقى كۆز قاراشلارغا قوشۇلغان[3]. ھۆسەيىن نامىق ئورقۇن «تۈرك تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە ئەراتنا دېگەن ئىسمنى «ئەرتەنى» دەپ يېزىپ، «ئەرتىنى دېگەن ئىسمنى تارىخچىلىرىمىز ئەردانا ۋە ھەتتا ئەراتنا دەپ ئوقۇشۇۋاتىدۇ. ھالبۇكى، بۇ سۆزنى ئەرتەنى دەپ ئوقۇش كېرەك. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى قەدىمكى تۈركچە ۋە موڭغۇلچىدا ‹بۈيۈك ئۈنچە› دېگەنلىك بولىدۇ. ئۈنچە، مونچاق دەپ ئىسىم قويۇش قەدىمكى تۈركلەردىكى ئادەت ئىدى. ئۈنچە سۆزى خاس ئىسىم بولۇپ، زامانىمىزدىمۇ قوللىنىلىۋاتىدۇ» دەپ چۈشەندۈرگەن[4]. ئاتسىزمۇ «تىلغا

ئېلىنغان بۇ ئىسىمنىڭ «چوڭ ئۆنچە» مەنىسىدىكى ئەرتەنە ۋە ئۈنىڭدىن باشقا بىر شەكلى بولغان ئارتانا بولۇشى مۇمكىن بولغاندەك، كېيىنكى زامانلاردا تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازمىلارغا قارىغاندا، ئاراتنا بولۇشىمۇ مۇمكىندۇر» دېگەن بىر ئىزاھنى تاپقان[5]. بۇلاردىن باشقا ئۈزۈنچارشىلى يۇقىرىقى شەرھىسگە قوشۇمچە قىلىپ بلوچېت (E. Blochet)نىڭ «چوڭ مەرۋايىت ياكى بۈيۈك ئۆنچە مەنىسىدە كەلگەن بۇ ئىسىم سانسكرىتچە راتنا، موڭغۇلچىدا ئاراتنا، پارسچىدا ئەراتنا شەكلىدە خاتىرىلەنگەن دېگەن كۆز قاراشنى قوشۇپ بايان قىلغان»[6]. كىلاۋدى چائىن (Claude Chaen) مۇ «بۇ ئىسىم بۇددا دىنى تارقالغاندىن كېيىن قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا كىرگەن، سانسكرىتچە قىممەتلىك تاش مەنىسىدىكى راتنا سۆزىدىن كەلگەن» ، دەپ يۇقىرىقى كۆز قاراشلارغا قوشۇلغان[7]. ئەھمەد جافار ئوغلۇ «ئەردىنى سانسكرىتچە راتنادىن كەلگەن بولۇپ، جەۋھەر، قىممەتلىك نەرسە» دەپ شەرھلەپ، يۇقىرىقى كۆز قاراشلارنى قوللىغان[8]. ئى. ھامى ناشمەندمۇ ئەراتنا دېگەن ئىسىم ھەققىدە «بۇ ئىسىمنىڭ قەدىمكى تۈركچىدە جەۋھەر، ئۆنچە مەنىسىدىكى ئەرتىنى / ئەردەنى / ئەرتەنە دېگەن سۆزلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇش ئېھتىمالى بار» دەپ تەھقىقلىگەن[9]. ئاماسىيالىق ھۈسەيىن ھۈسامەددىن بولسا ئەراتنا دېگەن ئىسىمغا «گەردەنى (يۇملاق، ئايلانما) ۋەزنىدە ئەردەنى ۋە ئەرتەنى دېيىلىدىغان بولۇپ، قىممەتلىك، ئۆنچە مەنىسىدە» دېگەن ئوخشىمىغان بىر شەرھنى تاپقان[10].

بۇ شەرھلەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەراتنىا دېگەن ئىسمنىڭ مەنبەسى ئوتتۇرا ئاسىياغا باغلىنىشلىق سۆز بولۇپ، يىلتىزى قەدىمكى ئۇيغۇرچىدىن كەلگەن. مەنىسى «قىممەتلىك ئۈنچە» بولغىنىغا قارىغاندا، بۇ ئەھۋال ئەراتنالىقلار دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىسى ئەمىر ئەراتنانىڭ ئالاھىدىلىكىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئەراتنانىڭ «بەستلىك ئادەم ئىكەنلىكى ھەققىدە» شىكارى «شۇنداق بىر ئادەم ئىكەنكى، كۆرگەنلەر دىۋىمىكىن دەپ قالاتتى. ئات پەقەت كۆتۈرەلمىگەچكە ئۆكۈزگە مىنەتتى. كۆتۈرۈۋالغان گۇرزىسىنى ئون ئادەم مىدىرلىتالمايتتى» دەپ يازغان[11]. بۇنىڭدىن نەقىل ئالغان مۇنەججىمباشى «ئات كۆتۈرەلمىگەچكە ئۆكۈزگە مىنەتتى» دەپ ئىسپاتلىغان[12].

يۇقىرىقى مۇئەللىپلەرنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تۈرتكىسىدە م.فاخرەددىن قىرزىئوغلۇ سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانى «ئەراتنالىقلارنىڭ قۇرغۇچىسى تولىمۇ بەستلىك ئادەم ئىكەنكى، مىنىشكە ھەرقانداق ياراملىق ئاتنىڭ بېلى چىدىيالمىغاچقا، توسۇن ئاتقا مىنىپ ماڭاتتى» دەپ، يۇقىرىقى تەرىپلەشلەرنى قۇۋۋەتلىگەن[13].

ئەراتنا دېگەن ئىسىم ئەرەب ئېلىپبەسىدىكى ھەرپلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۆزگىرىشى بىلەن «ئەرتىنى، ئەرتەنى، ئەردىنى، ئەراتنا، ئەرەتنە، ئەرتەنە، ئەرەدنا، ئەردەن، ئەرتانا، ئەراتنە، ئارەتنا، ئەردانا، ئەرتانا» دېگەندەك شەكىللەردە يېزىلىپ، ئوقۇلۇپ كېلىۋاتىدۇ[14].

كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئەراتنا دېگەن ئىسمنىڭ مۇقىم يېزىلىشى ۋە ئوقۇلۇشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ ئىسمنى بىر-

لىككە كەلتۈرگىلى بولمىسمۇ، بىز بۇ تەتقىقاتىمىزدا ئەراتنا دېگەن ئىملا شەكلىنى تاللىۋالدۇق. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئەراتنا دېگەن ئىسىمدىكى «ر» بوغۇمى ئەرەبچىدە ئۇرغۇلۇق ئوقۇلىدۇ. يەنە كېلىپ بۇ ئىسىم ئەسلىي «چوڭ ئۇنچە، جەۋھەر، قىممەتلىك تاش» مەنىسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچىدىكى «ئاراتنا» ۋە سانسكرىتچىدىكى «راتنا» سۆزىدىن كەلگەنلىكىدىن بولغان.

سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ ئۇيغۇر بولۇشى ۋە بەستلىك بىر ئوغۇل بالا سۈپىتىدە دۇنياغا كېلىش سەۋەبى بىلەن ئاتا- ئانىسى ئۇنىڭغا بۇ سۆزنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى چىقىش قىلىپ، تەبىئىي بىر يوسۇندا ئەراتنا دېگەن ئىسىمنى قويغان دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئەراتنا ئىلخانىيلار سارىيىدا ۋە لەشكەرگاھىدا يېتىشكەن ئەمىرلەشكەر ۋە نويان (موڭغۇلچە «باش قوماندان» مەنىسىدە) ئۇنۋانى بىلەن ئانادولۇغا كېلىپ، ئاۋۋال باش ۋالىي، كېيىنچە سۇلتانلىق تەختىگە ئولتۇرالىغان. ئانادولۇنىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا ئۆزىنى تونۇتالىغان دۆلەت ئەربابى ۋە ئۇلۇغدۇر. ئانادولۇدا نوپۇزىنى تىكلىگەن ئەراتنا، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندەك ھەرقايسى مۇئەللىپلەر تەرىپىدىن ئىسمىنىڭ ئەسلىي مەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بەستلىك بولۇشىغا قاراپ، يۇقىرىقىدەك تەرىپلەشلەردە بايان قىلىنغان.

خۇلاسىلىغاندا، «ئەراتنا» دېگەن سۆزنىڭ بېشىدا كېلىدىغان «ئا» ھەرىپىنىڭ ئورنىغا «ئە» ھەرپى ئالماشقان،

بۇنداق بولغاندا، ئەمىر ئاراتنىانى خاتىرىلەش ئۈچۈن «ئەراتنا» دەپ ئاتاشقان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

2. ئەراتنانىڭ جەمەتى ۋە ئائىلىسى

ئىلخانىيلار ئانادولۇدىكى سەلچۇق سۇلتانلىقىنىڭ زېمىنىنى باشقۇرۇشقا باش قىلىپ تەيىنلەپ ئەۋەتكەن چوبان ئوغلى تۆمۈرتاش ئانادولۇدا تۇرالماي، مىسىردىكى مەملۇق سۇلتانلىقىدىن پاناھلىق تىلەپ قېچىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا باش ۋالىي بولۇپ، كېيىن ئۆز نامىغا دۆلەت قۇرغان سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ قەيەردە ۋە قاچان تۇغۇلغانلىقى ھەققىدە ئاز- تولا مەلۇماتقا ئىگە بولدۇق.

ئەراتنا جەمەتى ھەققىدە ھەرخىل كۆزقاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. ئېيتايلۇق: ماقرىزى «كىتابۇسسۇلۇق» ناملىق ئەسىرىدە «كىچىك ئاسىيانىڭ ھۆكۈمدارى ئەمىر ئەراتنا موڭغۇل نەسەبىدىن ئىدى» دەپ، ئەراتنانىڭ جەمەتىنى موڭغۇللارغا باغلىغان[15]. ئەمىر تۆمۈر ئانادولۇغا لەشكەر تارتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى، سۇلتان يىلدىرىم بايەزىدقا قارشى تۇرۇشقا ياردەمچىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئانادولۇ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خان- ئەمىرلەرگە مەكتۇپ ئەۋەتىدۇ. ئىبنى ئەرەبشاھ بۇ مەكتۇپلاردىن نەقىل ئالغان ئەسىرى «ئاجايىبۇلماقدۇر» دا ئەراتنانى موڭغۇل- تاتار قىلىپ كۆرسەتمەكچى بولغان بۇ خەتتە «سىزنىڭ ئىشىڭىز مېنىڭ ئىشىمدۇر، سىزنىڭ نەسەبىڭىز مېنىڭ نەسەبىمدۇر. بىزنىڭ مەملىكىتىمىز سىزنىڭ مەملىكىتىڭىزدۇر. يەنى سىز مېنىڭ مىللىتىمنىڭ بىر قەبىلىسىدىندۇرسىز. سىزنىڭ ئاتىلىرىڭىز تۇران مەملىكىتىنىڭ خانلىرىدىندۇر. بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئىختىيارسىز ھالدا بۇ يەرلەرگە كەلدى ۋە بۇ يەرلەرنى ۋەتەن قىلدى، بۇ يەرلەردە ۋاپات بولدى، بۇ خانلارنىڭ ئاخىرقىسى

مەرھۇم ئەراتنادۇر» دېگەن جۈملىلەرنى خاتىرىلەپ قويغان[16].
ئىنــايەتۇللاھ ئەپەنــدىمۇ ئىبنــى ئەرەبشــاھنىڭ يــۇقىرىقى ئەســىرىگە ئاساســەن ئەراتنــانى تاتــار تائىپىســىدىن قىلىــپ كۆرسىتىش ئۈچۈن «ئەمىر تۆمــۈر سۇلتان يىلــدىرىم تەرىپىــدە تۇرۇۋاتقــان تاتــار قوشــۇنىنى ئــۆزى تەرەپكــە تــارتىش ئۈچــۈن ئانادولۇغــا بىــر مەخپىــي مەكتــۇپ ئەۋەتــكەن. ئەمىــر تۆمــۈر ئەۋەتكەن مەكتۇپىدا ئۆزىنىــڭ تاتــارلار بىــلەن بىــر جەمەتــتىن ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئىختىيارسىز ھالدا ئانادولۇغا كېلىــپ، دۆلەت ۋە ھــۆرمەتكە ئېرىشــكەنلىكىنى ئەمىــر ئەراتنانىــڭ ئانادولۇدا بۈيۈك خــان ۋە ئــاخىرقى ھۆكــۈمران بولغــانلىقىنى، سەلچۇق سۇلتانلىقى ھۆرلۈك بەرگەن ئوسمانلىنىڭ خىزمىتىــدە بولۇشىنىڭ ئۆزلىرىگە ياراشمايدىغانلىقىنى، شۇڭا كۆرۈنۈشــتە يىلدىرىم تەرەپتە، ئەمەلىيەتتە ئــۆزى بىــلەن بىــرگە ھەرىــكەت قىــلىشىنىڭ مۇۋاپىقلىقىنى ۋە ئــۇرۇش بولغانــدا بــۇنى ئەمەلىــ-ــيىتىدە كۆرســىتىش كېرەكلىكىنــى ئېيتقــان. شــۇنىڭ ئۈچــۈن ئەراتنانىــڭ تاتــار ئىكەنلىكىنــى ئاشــكارىلىغان» دەپ نەقىــل كۆرسەتكەن[17].

ئەمىــر تۆمــۈر بىــلەن يىلــدىرىم ئوتتۇرىســىدىكى سياســي جېــدەل داۋاملىشــۋاتقان مەزگىلــدە، ئەراتنانىــڭ ئىنىســىنىڭ ئوغلى مۇتاھھارتەن ئەرزىنجاننىــڭ ئەمىرى بولــۇپ تۇرۇۋاتــ-ـقاندى. بۇنىڭدىن شــۇنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىــدۇكى، ئەمىــر تۆمۈرنىڭ بۇنداق كۈشكۈرتىشى نەتىجىســدە ئەراتنانىــڭ جەـ مەتى بولغان مۇتاھھارتەن 1400 ـ يىلى ئەزەربەيجاندىكى بەردا قىشلىقىغا بېرىــپ ئەمىر تۆمــۈرگە ئىتــائەت قىلغــان. بــۇ ئىشــنى يىلدىرىمــدىن مەخپىــي تۇتقاچقــا، ئەرزىنجاننىــڭ ئەمىرلىكىنــى

قىلىشقان. يۇقىرىدا مەلۇم بولغىنىدەك، ئەمىر تۆمۈر ئانادولۇغا لەشكەر باشلاپ كەلگەندە، ئەمىر مۇتاھھارتەن يىلدىرىم بايەزىتقا قارشى ئەمىر تۆمۈرنىڭ لەشكەرلىرىگە يول باشلاپ ساداقەت قەرزىنى تۆلىگەن[18].

س.لانې.پولې ئەراتنانى موڭغۇل تائىپىسىدىن دېسە[19]، ھىلمى زىيا ئۈلكەنمۇ «ئەراتنا موڭغۇل ئىدىلەر» دەپ چۈشىنىپ، ئەراتنانى موڭغۇل كاتتىلىرىدىن[20] قىلىپ كۆر-سەتكەن. شىكارى بىلەن قەيسەرلىك ئەھمەد نازىق ئەپەندىمۇ ئەراتنانى موڭغۇل كاتتىلىرىدىن[21]دەپ چۈشەنگەن، خەيرۇللاھ ئەپەندى «چاغاتاي كاتتىلىرىدىن»[22] دەپ كۆر-سەتكەن.

ئەراتنانىڭ جەمەتى ۋە ئائىلىسى ھەققىدە ئەڭ ئىشەنچلىك يازما ماتېرىيال قالدۇرغان ئابدۇللا كاشانى پارسچە يازغان تارىخ- ئەسىرىدە سۇلتان ئۇلجايتۇ زامانىدا ياشىغان بەگلەرگە ئائىت بىر تىزىملىك بار[23]. بۇ تىزىملىكتە ئىلخانىيە ھۆكۈمدارى ئۇلجايتۇنىڭ ئائىلە ئەزالىرى ۋە باشقا كاتتىلارنى ساناپ كېلىپ 16-نۆۋەتتە «ئەمىر تارىمتار ۋە ئىنىلىرى سۇنۇكتار بىلەن ئەراتنا ئۇيغۇر قەۋمىدىن» دەپ خاتىرىلىگەن. بۇنداق بولغاندا، ئەينى زاماندا يېزىلغان بۇ مۇھىم مەنبەگە ئاساسلانساق، ئەراتنا ۋە ئاكىلىرىنىڭ ئۇيغۇر بولۇشى ئەمەلىيەت بولۇپ چىقىش بىلەن بىرگە، ئەراتنانى موڭغۇل ياكى تاتار دېگەنلەرنىڭ كۆز قاراشلىرى قەتئىي خاتا بولۇپ چىقىدۇ.

كاشانىدىن باشقا، ئىراندا ياشىغان ئەينى زامانىدىكى مۇئەللىپلەرنىڭ بىرى بولمىش شەبانكارەيمۇ پارسچە يازغان

ئەسىرىدە ئەراتنانىڭ ئاكىلىرىنى تىلغا ئېلىپ، ئەراتنىنا ھەققىدە ئىشەنچلىك ماتېرىياللارنى قالدۇرغان[24].

بۇ مەلۇماتلارغا ئاساسلانغان زەكى ۋەلىدى توغان «رۇم مەملىكىتىدە ئۇيغۇر بەگلىرىدىن تۇمەنبەگلەر سۇپىتىدە تارىمتار بىلەن سەنەكتاي ۋە ئەرتەنەئەرتانا ئاكا-ئۇكىلار بار ئىدى» دەپ يېزىپ، ئەمىرلەرنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن[25]. يەنە ئىسمايىل ھەققى ئۇزۇنچارشىلىمۇ «ئەرەتنا موڭغۇل بولماستىن، ئۇيغۇردۇر» دەپ بۇ تېمىغا ئېنىقلىق كىرگۈزگەن[26].

سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ دادىسىنىڭ كىم ئىكەنلىكى ھەققىدە مۇئەللىپلەر ھەرخىل كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ قاراشلارنىڭ بىرى ۋە ئەڭ كەڭ تارقالغىنى «ئەراتنانىڭ دادىسى موڭغۇل ئەمىرلىرىدىن جافەر بەگ» دېگەن كۆز قاراشتۇر[27]. ئىككىنچىسى ۋە يېڭى بولغىنى، «ئەراتنانىڭ دادىسى ئاباقىنىڭ ئەڭ يېقىن ئادەملىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇر تايجۇ باخشى ئاتلىغ ئەمىر» دېگەن كۆز قاراشتۇر[28]. بۇ كۆز قاراشلاردىن باشقا ئەراتنانىڭ دادىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان يەنە ئىككى خىل كۆز قاراش مەۋجۇت بولسىمۇ، ھەممىسى قەتئىي خاتادۇر. بۇلارنىڭ بىرى ئەراتنانىڭ دادىسىنىڭ ئىسمى ھەسەن دەپ[29]، يەنە بىرى مۇھەممەد بەگ[30] دەپ خاتىرىلەنگەن.

ھازىرغىچە كۆرگەن بارلىق ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا شىكارى تۇنجى بولۇپ «ئەراتنانىڭ دادىسى قەيسەرىلىك جافەر بەگ موڭغۇل بەگلىرىدىن ئىدى» دەپ خاتىرىلىگەن[31]. شىكارىنىڭ خاتىرىسىدىن پايدىلانغان مۇنەججىمباشىمۇ

جافەرنى دادىسى قىلىپ كۆرسەتكەن[32]. زەكى ۋەلىدى توغانمۇ «ئۇيغۇر بېگى جافەرنىڭ ئوغلى ئەرتەنە» ۋە «ئەرتەنەنىڭ دادىسى جافەر ئاتلىغ بىر مۇسۇلمان ئىدى» دەپ يۇقىرىقى كۆز قاراشلارنى قوللىغان[33]. ئە.زامبائۇرمۇ ئەرتنالىقلار ھەققىدە يازغان جەمەت شەجەرىسىدە ئەرتنانىڭ دادىسىنى جافەر بەگ دەپ قەيت قىلغان[34]. ئەرتنالىقلارنى تەتقىق قىلغانلاردىن ئەھمەد تەۋھىد «ئەرتنا بولسا جافەر بەگ دېگەن بىر كاتتا كىشىنىڭ زاتىدىن بولغان بالىدۇر» دېسە[35]. ئۇزۇنچارشىلىمۇ «ئەرتنانىڭ دادىسى جافەر بەگ دېگەن كاتتا كىشى بولۇپ، ئۇ توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات يوق» دەپ يۇقىرىقى كۆز قاراشنى قۇۋۋەتلىگەن[36].

ئىسمايىل غالىب «ئەرتنا ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ قارامان ئوغۇللىرىنىڭ نەسەبىدىن ئىكەنلىكىنى مۇئەللىپ كۈئاتىرـ ـمىرەدىن نەقىل ئېلىپ بايان قىلىۋاتىسمۇ، بىزنىڭ تارىخچىلار ئەرتنانى قارامان ئوغۇللىرىغا قوشمايۋاتىدۇ» دەپ توغرا يازغان[37]. بۇنى شۇنداق چۈشىنىشكە بولىدۇكى، شىكارى قەيسەرىلىك جافەر بەگ قارامانىنىڭ تاغىسى ئىدى»[38] دەپ يازغان بولسا، مۇنەججىمباشىمۇ ئوخشاشلا «نۇرىدىن بەگنىڭ ئوغلى قارامانىنىڭ ئانىسى جافەربەگنىڭ قىزى» ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ[39]، ئەمما ھۆسەيىن ھۇسامەددىن «بۇ رىۋايەتكە تارىخ گۇۋاھ ئەمەس» دەپ[40]، يۇقىرىقى كۆز قاراشلارغا قوشۇلمايدۇ. چۈنكى نۇرىددىن (نۇرى سوپى) نىڭ ئوغلى قارامان 1261 ـ يىلى ئۆلگەن. بۇ قارامان بەگ قارامان ئوغلى بەدرىددىن ئىبراھىم بەگنىڭ ئوغلى ۋە لارەندە ئەمىرى شەمسىددىن بەگنىڭ ئاكىسى بولۇشى كېرەك ئىدى. چۈنكى

شىكارىنىڭ قەيت قىلغىنىغا قارىغاندا قەيسەرى بېگى جافەر ۋە ئوغلى ئەراتنا بىلەن زاماندداش بولۇپ ئۆتكەن بەگلەردىندۇر[41].

ئەراتنانىڭ دادىسىنىڭ كىم ئىكەنلىكى ئۈستىدە يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن كۆز قاراشلاردىن پەرقلىق قىلىپ يېڭى ۋە ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىسىنى پروفېسسور، دوكتور فارۇق سۈمەر ئوتتۇرىغا قويغان. سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا ئەمىر بولغان چاغدا ئا.كاشانى يازغان ئولجايتۇ تارىخىدىن پايدىلانغان فارۇق سۈمەر «ئولجايتۇ دەۋرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئەمىرلىرىدىن ئون نەپىرى تۈرك ئىدى. بۇلاردىن شىشى باخشىنىڭ ئوغلى ئەمىر سەۋىنچ ۋە ئىبسەن قۇتلۇغ بىلەن ئەمىر تارىمتاز ۋە ئىنىلىرى سۈنۈكتاز ۋە ئەراتنانىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلدۈرگەن[42]. كېيىن ئەرەتنانىڭ دادىسى ھەققىدە تۆۋەندىكى مۇھىم ئىزاھاتنى بەرگەن: «ئەمىر تارىمتاز غازانخان دەۋرىدىكى ئەمىرلەردىن بولۇپ، تايجۇ (大珠) باخشىنىڭ ئوغلىدۇر. تايجۇ باخشى ئاباقانىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىدىن بىرى ئىدى[43]. ئاباقا خان سەلچۇق خاتۇننى دەماۋەنت تەرەپكە ئەۋەتىدۇ. ئەمىر تارىمتازنىڭ دادىسى تايجۇ باخشى ۋە ئانىسى تۆكەلنى چاقىرىپ، «سىزگە تولۇق ئىشەنگەنلىكىمدىن غازاننى ئوغلىڭىزدەك بېقىشىڭىزغا بەردىم دەپ بۇيرۇغانلىقى»[44] ئەراتنانىڭ ئاكىلىرى بارلىقىنى، كاشانىنىڭ كىتابىدىكى جەدۋەلدىن ئىگىلىگەن[45] تارىمتازنىڭ ئاتىسى تايجۇ باخشى[46] ئىكەنلىكى ۋە ھازىرغىچە تىلغا ئېلىنمىغان ئانىسىنىڭ ئىسمى تۆكەلتى ئىكەنلىكىنى مۇھىم ئىسپات قىلىپ چۈشەندۈرگەن.

تارىمتازنىڭ دادىسى تايجۇ باخشى ۋە ئانىسى تۆكەلتى خاتۇن بولغىنىغا قارىغاندا، تارىمتازنىڭ ئىنىسى بولغان ئەراتنانىڭمۇ دادىسى تايجۇ باخشى ۋە ئانىسى تۆكەلتى خاتۇن بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

گەرچە قولىمىزدا بۇ تېمىدىكى ماتېرىيال بولمىسىمۇ، لېكىن ئاباقانىڭ ئەڭ يېقىن ۋە ئىشەنچلىك ئادەملىرىدىن بىرى بولغان تايجۇ باخشى ئانادولۇغا كېلىپ قايتالمىغان، شۇڭا مۇسۇلمان بولۇپ، ئۆزىگە جافەر دەپ قايتا ئىسىم قويغان، بۇ ئارىدا قەيسەرىنىڭ ئەمىرى بولغان[47] دېگەن بىر چوڭ ئېھتىماللىق ئەقلىمىزگە كېلىدۇ، شۇڭا شىكارىمۇ «ئەراتنانىڭ دادىسى قەيسەرىلىك جافەر بەگ بولۇپ، موڭغۇل بەگلىرىدىن ئىدى» دەپ توغرا ئىپادىلىگەن[48].

سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ ئاكىلىرى ھەققىدە كاشانى قەيت قىلغان ئەمىر تارىمتاز ۋە ئەمىر سۇنۇكتازدىن باشقا فەرىدۇنىڭ دادىسى بىلەن پىرمۇھەممەد، شاھ ئەلىنىڭ ئانىسى ۋە مۇتاھھارتەنىڭ دادىسى بولغان بۇراق بەگ بىلەن قوشقاندا ئىككى ئىنىسى[49]، بىرى قارامان ئوغلى[50]، يەنە بىرى ئەمىر تۆمۈر تاشقا تەگكەنلىكى[51] مەلۇم بولغان ئىككى سىڭلىسىنىڭمۇ بارلىقى ھەققىدە كۆز قارىشىمىز بىرلىككە كېلىپ بولدى.

سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ جەسىتى ھازىرقى قەيسەرىدىكى كۆشك مەدرىسى ئىچىگە كۆمۈلگەنلىكى ۋە 1339 ـ يىلى ۋاپات بولغانلىقىنى قەبرە تېشىدىكى مەتىندىن بىلگىلى بولىدۇ. بىز ئۇنىڭ سۇلى پاشا ئىسىملىك دۇلقادىرنىڭ قىزى[52] ياكى ئاماسيا ئەمىرلىرىدىن تۇلى بەگنىڭ سىڭلىسى ۋە

ئىززەددىن ھەسەنبەگنىڭ قىزى[53] دەپ ئېيتىلغان بىر خوتۇنىنىڭ بارلىقىنى بىلدۇق[54]. ئەراتنانىڭ بۇ خوتۇنىدىن باشقا، ئاغا دەپ خاتىرىلەنگەن توغا خاتۇن ئىسىملىك جەلايىر بەگلىكىدىن بولغان شەيخ ھەسەننىڭ تۇغقىنى بولغان يەنە بىر خوتۇنىنىڭمۇ بارلىقىنى ئىبنى بەتۇتەنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدىن تاپتۇق[55]. سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ تىلغا ئېلىنغان بۇ ئىككى ئايالىدىن باشقا ئوغلى ۋە ۋارىسى مۇھەممەد بەگنىڭ ئانىسى بولغان ئىسفاھانشاھ ئىسىملىك ئۈچىنچى خوتۇنى بارلىقى ھەققىدە ئەستەرابادى «بەزم ئۇ رەزم» ناملىق ئەسرىدە ئۇچۇر بەرگەن. بۇ خوتۇنمۇ جەلايىر بەگلىكىدىكى شەيخ ھەسەننىڭ سىڭلىسى بولۇپ، ئىسمى سياسي ۋەقەلەردە ئۇچرايدۇ[56].

سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ ئوغۇللىرىغا كەلسەك، ياش تەرتىپى بويىچە شەيخ ھەسەن، جافەر ۋە مۇھەممەد ئىسىملىك ئۈچ ئوغلىنىڭ بارلىقىنى بىلدۇق[57].

ناھايىتى چىرايلىق ۋە كېلىشكەن، ئەينى زامانىدىكى ئەقىللىق ۋە پەزىلەتلىك شەيخ ھەسەن بولسا سۇلتان ئەراتنانىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، ھايات چېغىدا سىۋاس ۋالىيسى بولغان[58].

شەيخ ھەسەننى دادىسى سۇلتان ئەراتنا بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى بىلەن جەلايىر بەگلىكىدىكى شەيخ ھەسەننىڭ يېنىغا ئەۋەتكەندە بەھسىنى ئەمىرى ئۇنىڭ ئىراققا بېرىشىنى توسايدۇ، ھەلەب ۋالىيسى شەيخ ھەسەننى دادىسىنىڭ يېنىغا قايتۇرۇۋېتىدۇ[59]. سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا بۇنىڭدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ئوغلى شەيخ ھەسەنگە ماردىندىكى

ئـارتۇقلۇ ھۆكۈمـدارى مەلـىك سـالىھ شەمسـەددىن (1312 ـ 1364) نىڭ قىزىنـى سوراپ مـاقۇللىقىنى ئالـدۇ. ھەر ئىككـى تەرەپ تـوي تەييارلىقىنى پۈتكـۈزۈپ بولغانـدا، مەلـىك سـالىھ كـېلىن قىزنـى جابـدۇپ، شـەيخ ھەسـەن بىـلەن تويلىشـىش ئۈچـۈن سىۋاسـقا ئەۋەتـىدۇ. كـېلىن سىۋاسـقا كەلگەنـدە «بەدرىـددىن» ئۇنـىڭ بىـلەن ئاتالغـان شـەيخ ھەسـەن «دابـاز» كېسـىلىگە گىرىپتـار بولـۇپ سـاقىيالماي، قىـز ھۇجرىسـىغا كىرمەسـتىن تـۇرۇپ، 1347 ـ يىلـى 12 ـ ئايـدا پانىي ئالەم بىلەن ۋىدالىشىدۇ[60].

سۇلتان ئالائىـددىن ئەرەتنـا سىۋاسقىچە كەلـگەن كېلىننـى قايتۇرۇۋەتمەي، ئۇنى ئىككىنچى ئـوغلى جافەرنىـڭ ئېلىشىنى مۇۋاپىق كۆرىدۇ. بۇ قاراش ۋە پىكرى ئاساسـىدا ئىش تۇتقـان ئەرەتنا كېلىننىـڭ دادىسى مەلـىك سـالىھقا يازغـان مەكتۇپىـدا «مېنىـڭ يەنە بىـر ئوغلـۇم بـار، قىزىـڭ ئۇنىڭغـا يـاتلىق بولالايـدۇ» دەپ، ئۇنىـڭ كـۆڭلىنى ۋە رازىلىقىنـى ئالـدۇ ۋە كېلىننـى كۈتۈۋالغانـدا ئۇنىڭغـا هـارپۇتنى ھەدىـيە قىلـدۇ[61]. شۇنداق قىلىپ مەلىك سالىھ رازى بولغاندىن كېيىن، سىۋاستا مېھمـان بولۇۋاتقـان كـېلىن ئەرەتنانىـڭ ئوتتـۇرانچى ئـوغلى جافەرگە تېگىدۇ[62].

سـۇلتان ئالائىـددىن ئەرەتنـا ئەڭ ئـامراق ئـوغلى شـەيخ ھەسـەنىنىڭ يـاش ھەم تـوي كۈنىنىـڭ ئالدىـدا ۋاپـات بولغانلىقىـدىن بەك پەرىشـان بولـدۇ. شـۇڭا ئـۇ، بـۇ پەرىشانلىقىنى يەڭگىللىتىش ۋە ئوغلىغا بولغـان مـۇھەببىتىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈش مەقسـىتىدە، سىۋاس شـەھرىدە ھـازىر «گـۈدۈك مۇنـار» دەپ ئاتىلىۋاتقـان ۋە ئانـادولۇدا ئـۆزگىچە

قىلىپ ياسالغان بىر گۈمبەز سالدۇرۇپ، شەيخ ھەسەننى بۇ يەرگە دەپنە قىلىدۇ[63].

سىۋاسنىڭ دىكىلتاش مەھەللىسىدىكى شەيخ ھەسەن دەپنە قىلىنغان گۈدۈك (كىچىك) مۇنار ۋە ياكى سىۋاسلىقلار «داباز خانىقاسى» دەيدىغان مەسچىتنىڭ تۈرك تېبابەت فولكلورىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقىنى بىر تەتقىقات نەتىجىسىدىن بىلدۇق. بۇ خانىقا تۈرلۈك تېرە كېسىلى بولغان ۋە بەدەن ئاۋۋال ئىششىپ، ئاندىن قىچىشىپ، ئاخىرىدا تېرىسى چۈشۈپ كېتىدىغان، خەلق ئارىسىدا «داباز» دەپ ئاتالغان تېرە كېسىلىنى داۋالايدىغان يەر ئىكەنلىكىنى سىۋاسلىقلاردىن ئاڭلىدۇق. داباز كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار ھەر جۈمە كۈنى بۇ خانىقا ئەتراپىدا كېسەلدىن ساقىيىش ئۈچۈن مۇنداق قوشاقنى ئوقۇپ چۆرگىلەيدىكەن:

مەن داباز بولدۇم،
ئوينىيالماس بولدۇم.
ئوڭغىمۇ، سولغىمۇ،
چۆرگىيەلمەس بولدۇم. [64]

سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى تەختنى ئىنىسى مۇھەممەدتىن تارتىۋېلىپ «ئىززەددىن» ئەملى بىلەن 1354 ـ 1355 ـ يىللىرى سۇلتانلىق قىلىدۇ ۋە تەختنى يەنە ئىنىسى مۇھەممەدكە تارتقۇزۇپ قويۇپ، مىسىردىكى مەملۇق سۇلتانلىقىدىن پاناھلىق تىلەپ مىسىردا تۇرۇپ قالىدۇ.[65]

سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ ئۈچىنچى ۋە كىچىك ئوغلى بولغان مۇھەممەد دادىسى ئەراتنانىڭ ۋاپاتى بولغاندا، يەنى 1352 ـ يىلى ئاكىسى ئالدىدا «غىياسىددىن» ئەملى بىلەن

تەختكە چىقىپ، ئۆز نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇپ، تەڭگە قويدۇردۇ. ئاكسى جافەرگە تەختنى بىر مەزگىل تارتقۇزۇپ قويغان غىياسىددىن مۇھەممەد ئۇزۇن ئۆتمەي تەختنى قايتا تارتىۋالغان بولسىمۇ، دادىسى ئەراتنانىڭ قىلغان ئىشلىرىنى قىلالمىغان. بىر سۇلتانغا مۇناسىپ كېلىدىغان مىجەز ۋە هالىتى بولمىغاچقا، 1365-يىلى 10-ئاينىڭ 13-كۈنى دۆلەت ۋە هۆكۈمەتنىڭ كاتتىۋاشلىرى تەرىپىدىن بىۋاستە ئۆلتۈرۈلگەن[66].

3. ئەراتنانىڭ ئەمىرلىك دەۋرىدىكى پائالىيەتلىرى

غازانخان زامانىدا، تۈركلەر موڭغۇللار ئارىسىدا خېلى يۇقىرى ئىناۋەتكە ئېرىشكەن. ئولجايتۇ خان زامانىدا ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلار، ئاندىن قالسا باشقا تۈركىي خەلقلەر مۇھىم ئورۇنلارغا ئىگە بولغان. ئۇيغۇرلاردىن ئەمىر سەۋىنچ ئاكا ئولجايتۇنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئەمىرلىرىدىن بىرى بولۇپ، خۇراسانغا ۋالىيلىققا تەيىنلەنگەن ئەبۇ سەئىدكە ئاتابەگلىك قىلغان ھەم باش ئەمىر بولغان. ئۇنىڭ ئىنىسى ئۆگرۈنچمۇ بىر ئۇيغۇر تۈمەنىگە باشچىلىق قىلىپ نويۇزلۇق ئەمىرلەرنىڭ بىرى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىگەن. باشقا ئۇيغۇرلاردىن ئىسەن قۇتلۇغ ئەسلىي ئۇيغۇرلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولۇپ، ئۇ ئولجايتۇ ھەم ئەبۇ سەئىد خانىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىش بىلەن بىرگە، يۇقىرىقى سۇلتانلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان[67]. بۇ ئەمىرلەردىن باشقا، ئولجايتۇ ئىشىنىدىغان ئەمىرلەردىن ئەراتنا بىلەن ئاكىلىرى تارىمتاز ۋە سونۇكتازمۇ ئۇيغۇر بولۇپ، ئىلخانىيە لەشكەرگاھىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن[68]. ئانادولۇغا ئىشغالىيەتچى قوشۇن قىلىپ ئەۋەتىلگەن موڭغۇللار ئاساسەن توكات، ئاماسيا، چورۇم، قىرشەھىر، قەيسەرى ۋە سىۋاس ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان. بۇلار ئادەتتە «تاتار» دەپ ئاتىلىپ قالغان. بۇ كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى موڭغۇل بولماستىن، ئارىسىدا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق قەۋملەردىن مۇھىم جامائەتلەر بار ئىدى[69].

بۇلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئولجايتۇ ۋە ئەبۇ سەئىد دەۋرىدىكى ئىلخانىيلار خانىدانلىقىدا ئۇيغۇرلارنىڭ رولى چوڭ بولغان.

تەتقىقات تېپىمىز بولغان سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنامۇ ئىلخانىيلارنىڭ ئىككىنچى دەرىجىلىك ئەمىرى بولۇپ تۇرۇۋاتقاندا، باشقا ئۇيغۇر بەگلەرگە ئوخشاش تىرىشچانلىقى ۋە ئىقتىدارلىقلىقى بىلەن ئۆزىنى تونۇتۇپ، مەرتىۋىسىنى ئۆستۈرگەن.

ئەراتنا باللىق دەۋرىدىن باشلاپ ئىلخانىيلار سارىيىدا سۇلتانلار خىزمىتىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەبۇ سەئىدنىڭ بەگلەر بېگى ئەمىر چوبان بەگنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن. ئۇ يەنە ئولجايتۇ خان زامانىدا ئانادولۇدىكى موڭغۇل قوشۇنىدىكى بىر بۆلۈكنىڭ قوماندانلىقىغا تەيىنلەنگەن ھەم ناھايىتى تېزلا قوشۇندىكى مۇھىم ئەمىرلەر قاتارىغا ئۆتكەن[70].

ئەبۇ سەئىد باھادىرخان زامانىغا كەلگەندە، ئۇلكە نازىرلىقىنى ئۆتىگەن. ئەڭ مۇھىم بولغىنى شۇكى، ئەراتنا ئىلخانىيلارنىڭ باش ۋالىيسى تۆمۈرتاشقا سىڭلىسىنى نىكاھلاپ بەرگەن ھەم ئۇنىڭ ئورۇنباسارى بولغان[71]. بۇ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى بىلەن باش كۆتۈرگەن ئەراتنا ئەبۇ سەئىدنىڭ بىرىنچى دەرىجىدىكى ئەمىرلىرى قاتارىغا ئۆتكەن. بۇ ئارىدا ئەمىر تۆمۈر تاشنىڭ يېنىدا ئىشلەۋاتقان ئەراتنا ئانادولۇدا بىر تۈرك بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىجابىي رول ئويناپ نوپۇز ئاساسىنى تىكلەشكە باشلىغان. يەنى «ئەراتنا تۆمۈر تاشنىڭ ئەمرىگە بىنائەن قونياغا بارىدۇ ۋە قونيادىكى مەبلەبىي شەيخ ئابىد چەلەبىنى ئۇچلاردىكى تۈركمەنلەرنى تۆمۈر تاشقا ئىتائەت قىلدۇرۇشقا ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. ئابىد چەلەبى ئەلچى بولۇپ بېرىشنى خالىماي ئۆزرە سوراشقا ئەھمەد ئەفلاكىنى سالاچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئۇ

ئەراتنانىڭ كەسكىن پوزىتسىيىسى بىلەن ئەلچىلىككە بېرىشقا مەجبۇر بولىدۇ»[72].

ئەراتنانىڭ ئانادولۇغا كېلىشى ۋە تۆمۈر تاشنىڭ خىزمىتىگە كىرىشى ھەققىدە فارۇق سۈمەر «ئەرتەنەنىڭ ئاكىلىرى بولغان تارىمتاز بىلەن سۈنۈكتاز 1319-يىلى قۇرۇمشى، ئىرىنچىن ۋە تۇغقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭىغا قاتناشقانلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەراتنا تۆمۈرتاشنىڭ خىزمىتىدە بولۇش ئۈچۈن ئانادولۇغا كەلگەن دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ» دەپ چۈشەندۈرىدۇ[73].

ئەمىر تۆمۈرتاش ئانادولۇدىكى تۈركمەن بەگلىرىنى دەرھال ئىتائەتكە كىرگۈزۈش ئۈچۈن تەدبىر ۋە پائالىيەتلەرنى كۆپەيتىدۇ. تۆمۈرتاشنىڭ بۇ پائالىيەتلىرى جەريانىدا قونيا رايونىنى قارامانىلىقلاردىن تارتىۋالىدۇ. ھامىدئوغلىنىڭ ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ ئەغرىدىرنى قورشىۋالىدۇ، ئەشرەف ئوغلى سۈلايماننى ئۆلتۈرگۈزۈپ، جەسىتىنى بەيشەھىر كۆلىگە تاشلىۋېتىدۇ. بۇنىڭغا قانماي يەنە ئافيوندىكى قاراھىسارنى ۋەزىر فەرەددىن ئەلىنىڭ نەۋرىسىنىڭ قولىدىن تارتىۋالغاندەك، يېشىل ھىساردىكى بالتۇنىڭ ئوغۇللىرىنىمۇ ئۆلتۈرگۈزىۋېتىدۇ. ئۇ پەقەت تۈركمەن بەگلىرىگىلا ئەمەس، موڭغۇل ئەمىرلىرىگىمۇ قوپال مۇئامىلە قىلىدۇ[74]. ئۇزۇنچارشىلى ئافيوندىكى قاراھىسارنى ئىگىلەشتە ئەراتنانىڭ رولىنى سۆزلەپ «تۆمۈرتاش ئانادولۇدىكى بەگلەردىن قاراھىسارنىڭ ئەمىرى ساھىپئوغلى ئۈستىگە خىزمىتىدىكى ئەمىرلەردىن ئەمىر ئەراتنانى ئەۋەتىدۇ. ئەراتنا ساھىب ئوغلىنى قولغا چۈشۈرەلمىگەن بولسىمۇ، قاراھىسارنى ئىگىلەيدۇ» دەيدۇ[75].

ئىلخانىيلارنىڭ ئانادولۇدىكى باش ۋالىيسى تۆمۈرتاش تۈركمەن بەگلىرى ۋە موغۇل ئەمىرلىرىگە قارشى يۈرگۈزگەن ئېزىش ۋە يوقىتىش سىياسىتى سەۋەبىدىن ئۆزىگە قارشى بولغان ئەمىرلەرنى قايتا ئىسيان قىلىپ قالمىسۇن دېگەن ئەندىشە بىلەن تۆمۈرتاش ئۇلارنى ئەبۇ سەئىدكە چاقىدۇ. ئەبۇ سەئىدخان ئەھۋالنىڭ تېگىنى بىلگەندىن كېيىن، تۆمۈرتاشقا قارىتا قوللانغان تەدبىرنى يازىجىزادە ئەلى بىلەن مۇنەججىمباشى «ئەبۇ سەئىد باھادىرخان تۆمۈرتاشنىڭ ئانادولۇدا مۇستەقىللىق سەۋداسىغا مۇپتىلا بولغىنىدىن خەۋەردار بولىدۇ. ئۇنى ئىتائىتىگە كىرگۈزۈپ تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن ئەمىرئەراتنانى قوشۇنى بىلەن ئانادولۇغا ئەۋەتكەن» دەپ خاتىرىلىگەن[76].

مۇئەللىپلەرنىڭ بۇ خاتىرىلىرىدىن ئەمىر ئەراتنانى ئانادولۇغا مەركەزدىن ئەۋەتكەندەك بىلىنسىمۇ، ئەسلىدىنلا ئانادولۇدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئەراتنانى ئەبۇ سەئىدنىڭ تۆمۈرتاشنى ئىتائىتىگە كىرگۈزۈش ئۈچۈن ۋەزىپىگە تەيىنلىشى ئەقىلگە ۋە تارىخىي تەرەققىياتقا ئۇيغۇن.

ئەمىر ئەراتناغا مەيلى مەركەزدىن تاپشۇرۇلسۇن، مەيلى ئانادولۇدىن تاپشۇرۇلسۇن، ۋەزىپىنىڭ قەيەردىن تاپشۇرۇلۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ بۇ ۋەزىپىنى «لەشكەر تارتىپ تۆمۈرتاش بىلەن ئەغرىدىردە ئۇرۇشۇپ غەلىبە قىلىدۇ. ئەراتنادىن قورقۇپ كەتكەن تۆمۈرتاش لەشكەرلىرىنىڭ قېچىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ شام تەرەپكە قېچىپ غايىب بولىدۇ»[77] دەپ تەرىپلىگۈدەك دەرىجىدە ئورۇندايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، ئەبۇ سەئىدخان تۆمۈرتاشنىڭ خىزمىتىدىكى ئەمىرلەرگە مەخپىي مەكتۇپ ئەۋەتىپ تۆمۈرتاشنى ئۆلتۈرۈشكە ئەمىر قىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن تۆمۈرتاشقا ئىلتىپاتنى ياغدۇرۇپ، ئۇنى ئالداشقا باشلايدۇ. بۇلارنى مۇنداق چۈشىنىشكە بولىدۇكى، سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ ئەمرى بىلەن تۇغقىنى بولغان ئەمىر ئەراتنانىڭمۇ ئۆزىگە قارشى تۇرغان بىر ۋاقىتتا، تۆمۈرتاش ئىنىسى دىمشىق خوجىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلايدۇ ۋە ئۆز بېشىغا كېلىۋاتقان ئىشلارنى ئويلاپ، مەركەزدە بولىۋاتقان ئىشلارنى تېخىمۇ ياخشى ئىگىلەش ئۈچۈن سىۋاسقا قاراپ ئاتلىنىدۇ[78]. ئالدى بىلەن قەيسەرىگە كېلىپ سىۋاسقا قاراپ ئاتلانغان تۆمۈرتاش «ئەبۇ سەئىدنىڭ ئۆزىنى تۇتۇش ئۈچۈن بىر ئەمىرنى ئەرزۇرۇمغا ئەۋەتكەنلىكىنى ۋە بۇ ئەمىرنىڭ سىۋاسقا قاراپ كېلىۋاتقانلىقىدىن»[79] خەۋەر تېپىپ، سىۋاسقا بارماي قەيسەرىگە قايتىدۇ. بۇ ئارىدا دادىسى ئەمىر چوباننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ۋە ئەبۇ سەئىدنىڭ ئۆزى ھەققىدە يامان خىيالدا بولىۋاتقانلىقىنى باشقىلارغا ئەۋەتىلگەن مەكتۇپلاردىن خەۋەر تاپقان تۆمۈرتاش ھاياتىنىڭ خەتەر ئىچىدە قالغانلىقىنى، ئەبۇ سەئىدكە ۋە ئۆز لەشكەرلىرىگە ئىشىنەلمەيدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىپ، ئائىلىسىنى خاتىرجەم بولغۇدەك بىر قەلئەگە ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئانادولۇنىڭ باش ۋالىيلىق ۋەزىپىسىنى قېيىن ئىنىسى ئەمىر ئەراتناغا تاشلاپ بېرىپ، 1327-يىلى 10-ئايدا مىسىردىكى مەملۇق سۇلتانىدىن پاناھلىق تىلەش ئۈچۈن ئانادولۇدىن ئايرىلىدۇ[80]. تۆمۈرتاش مىسىرغا كېتىۋاتقاندا ئەمىر ئەراتنامۇ

سۇنغۇر ئاغا بىلەن بىرلىكتە قارامان ئوغلى بەدرەددىنىنىڭ يېنىغا كېتىدۇ[81].

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تۆمۈرتاش بىلەن ئەراتنانىڭ مۇناسىۋىتى ئەغىردىر ئۇرۇشىدىن كېيىن بۇزۇلغان بولۇشى كېرەك، تۆمۈرتاش بۇنداق ئۈمىدسىزلىك ئىچىدە تۇرۇپمۇ ئانادولۇنىڭ باش ۋالىيلىق ۋەزىپىسىنى ئەمىر ئەراتناغا بېرىشى چۈشىنىشلىك ئىش. بۇ ھالەت تۆمۈرتاشنىڭ باش ۋالىيلىق ۋەزىپىسىگە لايىق بىرسىنى تاپالماسلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغىنىدەك، خوتۇنىنىڭ ئاكىسى بولغان ئەمىر ئەراتناغا ئىشىنىش ۋە ئائىلىسىنى ئامانەت قويۇشقا مەجبۇر بولغان دەپ ئىزاھلاش مۇمكىن.

ئانادولۇدەك تۈركمەن بەگلىرى ھەممە يەردە مۇستەقىللىق جاكارلاشقا تەييار تۇرغان ئۆلكىدە، تېگى ئۇيغۇر بولغان ئەراتنانىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقالىشى قانداق مۇمكىن بولىسۇن؟ تۈركمەن بەگلەر ئانادولۇدىكى ئۇيغۇر ئەراتناغا قانداقمۇ ئىتائەت قىلسۇن؟ ئەراتنا تۈركمەن بەگلىرى ئۈستىدە قانداقمۇ ئۆز نوپۇزىنى تىكلىيەلىسۇن؟ بۇ ۋە بۇنىڭغا ئوخشايدىغان سوئاللارغا نۆۋەتتە كەلگەندە جاۋابىنى بېرىپ باقمىز. بۇ سەھىپىدە ئەمىر ئەراتنا ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىككىنچى دەرىجىدىكى ئەمىرلىكتىن تىرىشچانلىقى، دۇرۇسلۇقى، جاسارىتى ۋە ھىيلىگەرلىكىگە تايىنىپ بىرىنچى دەرىجىلىك ئەمىرلىككە ئۆسكەن ۋە ئۆزىنىڭ سىياسىي نوپۇزىنى تىكلىگەن. بۇ ماددىي ۋە مەنىۋى نوپۇزى بىلەن 1327 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، ئەمىر تۆمۈرتاش مىسىرغا قاچقاندىن

كېيىن ئىگىسىز قالغان ئانادولۇنىڭ باش ۋالىيلىق ۋەزىپىسىنى ۋاكالىتەن بولسىمۇ ئۆزى ئۆتەشكە مۇۋەپپەق بولغان.

4. ئەراتنانىڭ باش ۋالىيلىق دەۋرىدىكى پائالىيەتلىرى

1) جەلايىر بەگلىكى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

سۇلتان ئەبۇ سەئىد ئىراندا دىمىشىق خوجا ۋە ئەمىر چوبانىنى ئۆلتۈرگۈزۈپ ئانادولۇدىكى تۆمۈرتاشنى مىسىرغا قېچىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. چوبانىلىقلارغا قارشى كۈرەشتە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ يېڭى ھاكىمىيەت دەۋرىنى باشلايدۇ. بۇ يېڭى دەۋرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئانادولۇدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ۋە مەيدانغا كەلگەن پائالىيەتلەر ھەققىدە ئېنىق ماتېرىياللارغا ئىگە بولالمىدۇق. لېكىن تۆمۈرتاش ئورنىغا ئەمىر ئەراتنانى ۋەكىل قىلىپ قويۇپ، ئۆزى مىسىرغا قېچىشقا تەييارلىنىۋاتقان كۈنلەردە، ئەبۇ سەئىدمۇ تۆمۈرتاشنى ئەمىلىدىن قالدۇرۇپ، باش ۋالىيلىققا يېڭى بىر ئەمىرنى تەيىنلىمەكچى بولغانلىقىنى مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلەردىن بىلىۋالدۇق. بۇ ھۆججەتتە «ئەبۇ سەئىد تاغىسى ئەمىر ئەلى پادىشاھنى ئانادولۇنىڭ باش ۋالىيلىقىغا تەيىنلەيدۇ. ئۇمۇ ئورنىغا ئىنانچ نويانىنى ۋەكىللىككە تاللاپ ئەرزۇرۇمغا ئەۋەتىدۇ. ئەرزۇرۇمغا كەلگەن ئىنانچ نويان سىۋاسنى ئىگىلىيەلمەيدۇ. چۈنكى ئەمىر ئەراتنا سىۋاسنى مەھكەم قوغداپ، ئىنانچنىڭ شەھەرگە كىرىشىگە رۇخسەت قىلمايدۇ. ئارقىدىنلا يەنە ئەقىللىق سىياسىيون ۋە ھېيلىگەرلىكىگە تايىنىپ ئىنانچ بىلەن كېلىشىۋالغان ئەمىر ئەراتنا سىۋاسنى تولۇق قولغا كىرگۈزىدۇ. بۇ چاغدا قارامان ئوغلى ياخشى بەگ

ئانادولۇ ئۆلكىسىدىكى ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈۋېلىپ، ئىنانچقا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىدۇ ۋە ئۇنى نىكساردا مەغلۇپ قىلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. ئىنانچ نويانىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ئەمىر ئەراتناغا پايدىلىق بولۇپ قالىدۇ. ئانادولۇدىكى ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان ئەمىر ئەلى پادىشاھ بارلىق لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئانادولۇغا جازا يۈرۈشى قىلىپ كېلىدۇ. ئەمما قىش كېلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن سىۋاستا قىشلاشقا مەجبۇر بولىدۇ، ئاخىر ئەمىر ئەلى پادىشاھ ئەمىر ئەراتنانى ئورنىغا ۋەكىل قىلىپ قويۇپ قايتىدۇ ۋە 1328-يىلى خوراساننىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىنىدۇ»[82] دېيىلگەن بولۇپ، ناھايىتى قالايمىقان خاتىرىلەنگەن. ئەمما ئەمىر ئەراتنانىڭ ئانادولۇنىڭ باش ۋالىيلىقىنى ۋەكالىتەن ياكى رەسمىي يوسۇندا ئۆتەۋاتقان 1328-يىلى ئەبۇ سەئىد باھادىرخان بۇ قېتىممۇ جەلايىرلىقلاردىن شەيخ ھەسەننى باش ۋالىيلىققا تەيىنلەيدۇ[83]. شەيخ ھەسەن جەلايىرمۇ باش ۋالىيلىقنى ئۆزى ئۆتىمەي، ئۇ يەردىكى ئۆزىگە ساداقەتلىك دەپ ئىشەنگەن ئەمىر ئەراتنانى ئۆزىگە ۋەكىل قىلىپ قويۇشنى مۇۋاپىق كۆرىدۇ[84]. شۇنىڭدىن كېيىن ئەراتنانىڭ ھەسەن شەيخ جەلايىر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى باشلىنىدۇ.

ئەمىر ئەراتنا ئەمىر تۆمۈرتاشقا قارىغاندا ۋەزىيەتنى ياخشى ئىدارە قىلىش ئارقىلىق، سۇلتانغا بولغان يېقىنلىقىنى ساقلايدۇ ۋە ئانادولۇنى ئادالەت بىلەن باشقۇرۇپ، ئورۇنباسارلىق ۋەزىپىسىنى داۋاملىق ئۆتەيدۇ. يۇقىرىدا تىلغا ئالغىنىمىزدەك، ئۇ سىۋاسنى مەركەز قىلىپ تاللاپ، پائالىيەتلىرىنى سىۋاستا داۋاملاشتۇرىدۇ[85].

شەيخ ھەسەن جەلايىر 1329 ـ يىلى كۆچلۈك بىر قوشۇن بىلەن ئانادولۇغا كېلىدۇ. قارامان ئوغلى ياخشى بەگنى ئىتائەت قىلىشقا دەۋەت قىلىش ئارقىلىق، ئانادولۇنى سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ نامىغا ئىستىلا قىلىدۇ. ئەمىرلەرنىڭ باش ئېگىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئەراتنا ۋە بۇنۇقشاھتەك بەگلەرنى ئانادولۇغا ۋەكىل قىلىپ قويۇپ، باغدادقا قايتىدۇ ۋە ئىشلارنى باغداتتا تۇرۇپ ئىدارە قىلىدۇ[86]. ئەراتنا كۆرۈنۈشتە شەيخ ھەسەنگە ئىتائەت قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئانادولۇنى ئىگىلىۋېلىش تەييارلىقىغا كىرىشىدۇ[87]. شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەمىر ئەراتنا ئىلخانىيلار زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندا، ئانادولۇدا ئۆز نامىدا بىر دۆلەت قۇرۇش تەييارلىقىغا كىرىشكەن.

ئەمىر ئەراتنا سىۋاستا پائالىيەتلىرىنى سىستېمىلىق يۈرگۈزۈۋاتقاندا، تۆمۈرتاش مىسىردا ئۆلتۈرۈلىدۇ. تۆمۈرتاش بىلەن مىسىرغا قاچقان ھامىد ئوغلى نەجمىددىن ئىسھاق بەگمۇ ئانادولۇغا قايتىپ، دادىسىنىڭ ئۆلكىسىگە ھۆكۈمدار بولىدۇ. ھامىد ئوغۇللىرىنىڭ مەركىزى بولغان ئەغىردىگە ئورۇنلىشىپ، ئىسھاق بەگ بۇ يەردە تىنچ تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلايدۇ. ئەشرەف ئوغۇللىرى پۈشتىدىن ھېچكىم قالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئۆلكىسىدىن قارامانلىقلار بىلەن گەرمىيانلىقلار ئورتاق مەنپەئەتلىنىدۇ[88].

ئەبۇ سەئىد باھادىرخان شەيخ ھەسەن جەلايىردىن ئەمىر چوباننىڭ قىزى باغداد خاتۇننى ئەمرىگە ئالىدۇ ۋە ئۇنىڭغا «ھۆنكار» دېگەن نامنى بېرىدۇ. بۇ نىكاھ مۇناسىۋىتى بىلەن ھايات قالغان جەمەتلىرى يېڭىدىن ئەتىۋارلىنىشقا باشلايدۇ[89].

ئەبۇ سەئىد باھادىرخاننىڭ تەۋەلىكىدىكى ئانادولۇ بىلەن مۇناسىۋەتلىك مۇھىم دۆلەت ئەربابلىرى ۋە ئەمىرلەرنى پروفېسسور دوكتور فارۇق سۈمەر «ئانادولۇنىڭ ئەمىرلىكلىرىگە تەيىنلەنگەن ئەبۇ سەئىدنىڭ تاغىسى ئۇيرات مۇھەممەت ۋە ئۇيغۇر ئىسەن قۇتلۇغنىڭ ئوغلى مەھمۇد ۋە باغدادنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەنگەن شەيخ ھەسەن جەلايىر قاتارلىق كىشىلەر ئىدى»[90] دەپ بايان قىلىدۇ.

ئانادولۇنىڭ ئەمىرى ئۇيرات مۇھەممەد 1329-يىلى ئەمىلىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئورنىغا ئۇيغۇر ئىسەن قۇتلۇغنىڭ ئوغلى مەھمۇد تەيىنلىنىدۇ. ئەمىر ئەرتىنانىڭ ئىرانغا قاچان ۋە قانداق بېرىپ، مەركەزدىكى ئەمىرلەر قاتارىغا قېتىلغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات بولمىسىمۇ، ئانادولۇ ئەمىرىنىڭ مىللەتدىشى بولغان مەھمۇدنىڭ ئىرانغا قايتىشىدا ئەمىر ئەرتىنانىمۇ بىللە ئېلىپ مېڭىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن[91].

شەيخ ھەسەن جەلايىرنى كونا خوتۇنى باغداد خاتۇن بىلەن مەكتۇپلاشقان دەپ گۇمانلانغان ئەبۇ سەئىدخان 1332-يىلى ئۇنى كەماھە قەلئەسىگە سۈرگۈن قىلىدۇ. ئۇ قەلئەدە خاننىڭ ھامىسى بىلەن بىرگە تۇرىدۇ. بۇ پىتنە سەۋەبىدىن باغداد خاتۇنمۇ خاننىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي بۇنىڭ تۆھمەت ئىكەنلىكى ئاشكارىلىنىپ، باغداد خوتۇن قايتىدىن ئەتىۋارلىنىشقا باشلايدۇ. 1333-يىلى ئالغۇرنىڭ ئوغلى دەۋلەتشاھ ئانادو-لۇنىڭ ئەمىرلىكىگە تەيىنلىنىپ، ئانادولۇغا كېلىپ بولغۇچە يولدا ئۆلتۈرۈلىدۇ. دەۋلەتشاھنىڭ ئورنىغا كەماھە قەلئە-سىدىكى شەيخ ھەسەن جەلايىرنى ئەۋەتىدۇ. بۇ ۋەزىپىنى

ئۆتەۋاتقان ئىسەن قۇتلۇغنىڭ ئوغلى مەھمۇد مەركەزگە قايتىدۇ. ئەمەلىيەتتە 1334 - يىلى سۇلتان ئەبۇ سەئىد ئۆستۈرگەن ئەمىر مىسافىر ئىناقىنى تارتىپ چىقىرىپ ئوگدا قويۇش خىيالىدا بولىۋاتقان چاغدا نىرۇن ئاكا ئوغلى نىكرۇز- نىڭ ئوغلى سۇلتانشاھ، قىپچاق بايتىمىشنىڭ ئوغلى مۇھەم- مەدبەگ، پارسىنىڭ بۇرۇنقى ھاكىمى مۇھەممەد ئىنجۇ ۋە ئەمىر ئەراتنادەك ئىسەن قۇتلۇغنىڭ ئوغلى مەھمۇد قاتارلىقلار بار ئىدى. ئەمىر ئىناقىنى ئوگدا قويۇپ بولغۇچە، يۇقىرىقى ئەمىرلەرنىڭ ھەربىرىنى بىردىن قەلئەگە سولاپ قويغان. بۇ ۋەقەدە ئەمىر ئەراتنا ئانادولۇدىن قېچىپ قۇتۇلغان. ئانادولۇنىڭ باش ۋالىيسى شەيخ ھەسەن جەلايىر سۇلتان ئەبۇ سەئىدكە ئىلتىجا قىلىپ ئەمىر ئەراتنانى قايتىدىن قۇتقۇزۇۋېلىپ قالىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئەمىر ئەراتنا شەيخ ھەسەن جەلايىرنىڭ ياردىمى بىلەن قايتىدىن ئىلگىرىكى ئىناۋىتىگە ئېرىشىپ، ئانادولۇدىكى ۋالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ[92].

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەمىر ئەراتنا سۇلتان ئەبۇ سەئىد ئانادولۇدىكى باش ۋالىينىڭ ئورۇن باسارى ۋەزىپىسىدە ئەۋەتىلگەنلىك سۈپىتى بىلەن ئەقىل ئىشلىتىپ، ئىنچىكە سىياسەت قوللىنىش نەتىجىسىدە ئىشەنچلىك بىر ئەمىر ئىكەنلىكىنى ھەممىگە تونۇتقان. ئۆزتۇنا «ئوغۇز بەگلىرىدىن بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئانادولۇ خەلقىنى ئەزمىگەن»[93]، «ھەم زۇلۇم سۈيقەست بىلەن شۇغۇللانمىغان»[94] ۋە ئانادولۇ تۈركلىرىنى ئۆزىگە ئامراق قىلىپ، بەگلەر ئارىسىدا ساغلام بىر نوپۇز تىكلىۋالغان دەپ باھا بەرمەكتە...

زەكى ۋەلىدى تۇغاننىڭ دەل كېلىدىغان بىر ئىسپاتى ۋە قىياسىغا قارىغاندا، سۇلتان ئەبۇ سەئىد 1330 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا، سۈيئىستىمال قىلىنىۋاتقان باجلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئۈچۈن ئەمىر ئەراتنانى ئەنقەرەگە ئەۋەتىدۇ. ئەمىر ئەراتنا ئەنقەرەگە كېلىپ خەلقنى قاقشىتىۋاتقان ھايۋان ساناق بېجىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يېزىلارنى مۇتتەھەم غالچىلاردىن قۇتقۇزغان.

بۇ مۇھىم ئىسپاتلار ئانادولۇدا ئىلخانىيلار نامىدا ۋۇجۇدقا چىققان مۇھىم ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ئەمىر ئەراتنانىڭ ۋۇجۇدقا چىقارغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ماراكەشلىك مەشھۇر سەيياھ ئىبنى بەتۇتە ئانادولۇنىڭ ساياھەتنامىسىدە ئەراتنا ۋە ئەلنى ئىدارە قىلىش ھەققىدە مۇھىم ئۇچۇرلارنى قالدۇرغان. ئانادولۇنىڭ شەھەر ۋە يېزىلىرىنى زىيارەت قىلىپ، ئەمىر ـ نويانلار، ئاھى* رەئىسلەر بىلەن كۆرۈشكەن ئىبنى بەتۇتە 1333 ـ يىلى ئاقسارايغا كېلىدۇ ۋە بۇ يەردىكى ئەمىر ئەراتنانىڭ ۋەكىلى سودىگەر شەرىف ھۈسەيىننى زىيارەت قىلىپ، ئۇنىڭ ھۇزۇرىدا مېھمان بولىدۇ. ئىبنى بەتۇتە ئەمىر ئەراتنانىڭ ئاقساراي ۋە نىغدەنى شەيخ ھەسەن جەلايىرنىڭ نامىدا ئىدارە قىلىۋاتقانلىقىنى خاتىرىلىگەن. بۇ ئىسپات تارىخ تەرەققىياتىغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. نىغدەدىن ئانادولۇنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بولغان قەيسەرىگە كەلگەن ئىبنى بەتۇتە ساياھەتنامىسىدە كۆرگەنلىرىنى قىسقىچە قىلىپ، ئىراقنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ كۆپلۈكىنى، ئەمىر ئەراتنانىڭ سۇلتان بىلەن تۇغقانچىلىقى بار، ئېسىللىكى ۋە گۈزەللىكى بىلەن تونۇلغان

ھەم سۇلتانغا يېقىنلىقى سەۋەبىدىن نامىغا مۇناسىپ ھالدا «ئاغا» ئۇنۋانىنى ئالغان «توغا خاتۇن» دېگەن بىر خاتۇننىڭ قەيسەرىدە تۇرىدىغانلىقىنى، بۇ خاتۇننىڭ ئۆز سارىيىنىڭ دەرۋازىسىدا ئۆرە تۇرۇپ كۈتۈۋالغانلىقىنى، گۈزەل سۆزلەر بىلەن سالاملاشقانلىقىنى، ۋە ئەڭ چوڭ ئاھىلەردىن ئاھى ئەلىنىڭ ھۇزۇرىدا مېھمان قىلغانلىقىنى، قەيسەرىدىن ئايرىلىشىدا ئەمىر ئەراتنانىڭ خوتۇنى ئۆزىگە ئېگەر-جابدۇقلۇق، سۆلەتلىك بىر ئات بىلەن تون ۋە پۇل ئەۋەتىپ ئۆزىنىڭ ئۇزىتىپ قويالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆزرە ئېيتقانلىقىنى بايان قىلىپ، قەيسەرىدىكى ئەراتنالىقلار ھاكىمىيىتىگە ئائىت خاتىرە قالدۇرغان[95].

تارىختا تۈرك بەگ ۋە سۇلتانلارنىڭ خوتۇنلىرىمۇ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا ئەرلىرىگە ياردەمچى بولۇپ، مۇھىم سىياسى روللارنى ئوينىغان ھەم كۆپ تۆھپىلەرنى قوشقان. ئىبنى بەتۇتە قەيسەرىدە كۆرگەن ھەم ھەرىكىتىدىن ھەيران قالغان ئەمىر ئەراتنانىڭ خوتۇنى توغا خاتۇن، تۈرك ئاياللىرىدىن بىر ئۆرنەك بولۇش سۈپىتى بىلەن تارىختىن ئورۇن ئالغان.

قەيسەرىدىن سىۋاسقا كەلگەن ئىبنى بەتۇتە سىۋاستىمۇ قەيسەرىدىكىدەك، ئىراق باش ۋالىيسىنىڭ ئانادولۇدىكى ۋەكىلى ئەمىر ئەراتنانىڭ ھۇزۇرىدا ئۈچ كۈن مېھمان بولغان ھەم ئىززەت-ئىكرام بىلەن كۈتۈۋېلىنغان[96].

ئىبنى بەتۇتە سىۋاستىكى ئاھىلەردىن پىچاقچى ئەھمەدنىڭ مۇرىتلىرى كۈتۈۋالغانلىقىنى، پىيادە ۋە بىرتوپ كىشىلەر بىلەن خانىقاغا كەلگەنلىكىنى، ئاھى رەئىسى پىچاقچى ئەھمەدتىن مەرتىۋىسى تېخىمۇ يۇقىرى بولغان ئاھى

چەلەبى بىلەن كۆرۈشكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ مېھمان بولغانـ
ـلىقىنى، ئارقىدىن ئەمىر ئەراتنانىڭ سىۋاس قازىسى رەھبەرـ
لىكىدە كۈتۈۋېلىشقا بىر ئۆمەك ئەۋەتكەنلىكىنى، ئۇلار ئېلىپ
كەلگەن ئاتقا مىنىپ ئەمىر ئەراتنانىڭ يېنىغا باغانلىقىنى،
ئەراتنانىڭ ئۆز سارىيىنىڭ دەرۋازىسىدا سالام بىلەن كۈتۈۋـ
ۋالغانلىقىنى ۋە ئۆزى بىلەن ئەرەبچە كەڭ-كۇشادە
سۆھبەتلەشكەنلىكىنى، ئاھى چەلەبىنىڭ ھۇزۇرىدا تۇرغان
ئالتە كۈن ئىچىدە ئەمىر ئەراتنانىڭ ئىلتىپاتىنى كۆرگەنلىكىنى،
ئاخىرىدا ئەمىر ئەراتنانىڭ بىر ئات، كىيىم ۋە پۇل-پۇچەك
ئەۋەتىپ بەرگەنلىكىنى ھەم ئۆزىگە تەۋە بولغان يەرلەردىكى
ئەمىرلەرگە ئۇنى ئوبدان كۈتۈۋېلىش ھەققىدە بۇيرۇق
چۈشۈرگەنلىكىنى ساياھەتنامىسىدە خاتىرىلەپ قويغان[97].

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سىۋاسنى مەركەز
قىلىپ، شەيخ ھەسەن جەلايىرغا ۋاكالىتەن ئانادولۇنىڭ باش
ۋالىيلىقىنى ئۆتەۋاتقان ئەمىر ئەراتنا ئۆزى باش ۋالىيدەك
پۈتۈن كۈچى بىلەن ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىش بىلەن بىرگە،
ئانادولۇدا ئەڭ پارلاق بىر زاتلىق ئورنىغا چىققان.

ئەبۇ سەئىد باھادىرخان ۋاپاتىنىڭ ئالدىدا شەيخ ھەسەن
جەلايىر ئاخىرقى قېتىم ئورنىغا ئەمىر ئەراتنانى ۋەكىل قىلىپ
قويۇپ ئىرانغا قايتىدۇ. سۇلتان ئەبۇ سەئىدخان 1335-يىلى
11-ئاينىڭ 26-كۈنى تېخى پەرزەنتسىز، ياش تۇرۇپ ۋاپات
بولىدۇ. ئەبۇ سەئىدنىڭ ۋاپاتى بىلەن تەڭ ئىچكى كۈرەش
باشلىنىپ ئىلخانىيلار ھاكىمىيتىنى پارچىلايدىغان بىرمۇنچە
ئۆمرى كۆتە بەگلىكلەر قۇرۇلىدۇ. شەيخ ھەسەن ئانادولۇدىكى
چېغىدا ئەبۇ سەئىدنىڭ ئۆلۈمىنى ئاڭلىمىغاچقا، بىر ئورۇننى

ئىگىلەش مەقسىتىدە ئىرانغا كىتىدۇ. ئەمىر ئەراتنامۇ سىۋاسىنى مەركەز قىلىپ تالاپ، شەيخ ھەسەن جەلايىرنى ئىتىراپ قىلىدىغانلىقىنى ئىپلان قىلىدۇ. شەيخ ھەسەن جەلايىر ئىرانغا مىڭىشىدا ئەزەربەيجانغا كىلىپ، جەلايىر قەبىلىسىگە تەۋە ئەمىرلەرنى كۆشكۆرتۈپ، ھاكىمىيەتكە خىرىس قىلىدۇ. چىڭگىزخان جەمەتىگە تەۋە بەزى خانلاردەك ئۇمۇ ئىلخانىيلارنىڭ تەختىنى ئىگىلەش ئۈچۈن ئىران، ئىراق ۋە ئەزەربەيجاندا مەيدانغا كەلگەن ئۆكتىچىلەردىن پايدىلىنىشقا باشلايدۇ[98].

ئەبۇ سەئىد باھادىرخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كىيىن، ئاپارخان تەختكە چىقىرىلغان بولسىمۇ، دىيار باقىر ۋالىيسى ئەلى پادىشاھ ئۇنىڭ خانلىقىنى ئىتىراپ قىلمايدۇ. ئەلى پادىشاھ ئاپارخان بىلەن بولغان جەڭدە يىڭىپ چىقىدۇ ۋە ئاپارخاننى تۇتۇۋىلىپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مۇسانى خان قىلىپ تىكلىگەن بولسىمۇ، ھوقۇق ئەلى پادىشاھنىڭ قولىدا بولىدۇ. بۇ خىل ۋەزىيەت ئاران تۆت ئاي داۋاملىشىدۇ. ھاجى تۇرغاي چىنىڭ تۇرىۋالغاچقا، شەيخ ھەسەن جەلايىر ھۇلاكۇخان جەمەتىدىن بولغان مۇھەممەدنى خان دەپ جاكارلىغاندىن كىيىن، ئەلى پادىشاھقا جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. 1336-يىلى 7-ئاينىڭ 24-كۈنى ئالاتاغ ئىتىكىدىكى قاراتۆپىدە ئۇرۇشۇپ، شەيخ ھەسەن جەلايىر غەلىبە قىلىپ، ئەلى پادىشاھنى ئۆلتۈرىدۇ. مۇسا بىتەرەپ بولۇپ تۇرىۋالغاچقا، ئەمىر ئەراتنامۇ كۆپ كۈچ توپلىۋالىدۇ[99].

شەيخ ھەسەن جەلايىر ھوقۇقنى قولىغا كىرگۈزۈۋاتقاندا، چىڭگىزخان جەمەتىدىن بەزى خانلار ئىلخانىيلارنىڭ تەختىنى

قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ غەلىبە قىلالمايدۇ. بۇ ھالەتتە شەيخ ھەسەن جەلايىر رەقىپلىرىدىن ۋاقىتلىق قۇتۇلۇپ قالىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئەراتنا ئانادولۇدا، ھاجى تۇرغاي مۇسۇلدىن ئەرزۇرۇمغىچە بولغان شەرقىي ئانادولۇ رايونىدا، قارا ھەسەن باغداد تەرەپتە، سۇرغان ئارراندا، مەھمۇد شاھ ئىنجۇنىڭ ئوغلى مەسئۇد شاھ شەيخ ھەسەننىڭ نامىنى قوللىنىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدۇ[100].

ئانادولۇنىڭ سىرتىدا يۇقىرىقىدەك تاماشىلار بولىۋاتقاندا، ئەمىر ئەراتنا ھاكىمىيەتنى كۆڭۈلدىكىدەك ئىدارە قىلىپ، مەرتىۋىسى توختىماي ئۆسۈش بىلەن بىرگە، شەيخ ھەسەن جەلايىر بىلەن بولغان مەنىۋى مۇناسىۋەتنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ھەتتا شەيخ ھەسەن جەلايىرنى ھۆكۈمدار دەپ جاكارلىغان توغا تۆمۈر ۋە جىھان تۆمۈر خانلارنىڭ نامىدا تەڭگە قۇيدۇرىدۇ[101].

بۇلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەمىر ئەراتنا ئەبۇ سەئىد باھادىرخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئىلخانىيلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزگەن بولسىمۇ، پەقەت شەيخ ھەسەن جەلايىرغا شەكىل جەھەتتىن باغلىنىپ تۇرغان، مەلۇم بولغىنىدەك، شەيخ ھەسەن جەلايىر بىلەن ئەراتنا ئارىسىدا بىر-بىرىگە مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان ھەم سەمىمىي مۇناسىۋەت ساقلانغان.

شەيخ ھەسەن جەلايىر ھەممە ئىشلىرىنى ئىزىغا سېلىۋالغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئۇنىڭ چوبانلىق شەيخ ھەسەن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇپ، چوبانلىق شەيخ ھەسەن ئۇنىڭ يېڭى رەقىبى بولۇپ مەيدانغا چىقىدۇ. مەلۇم بولغىنىدەك،

ئەمىر تۆمۈرتاش مىسىردا پاناھلىنىپ تۇرۇۋاتقاندا، ئۇنىڭ شەيخ ھەسەن، مەلىك ئەشرەف، مەلىك ئەشتەر ۋە مىسىر مەلىك دېگەن تۆت ئوغلى ئانادولۇدا قالغان، كېيىن باغداد خاتۇنىنىڭ ھىمايىسىدە ھاياتىنى ساقلىغان. ئۇ ۋاقىتتا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەمىرلەر ئەمىر تۆمۈرتاش تاشلاپ كەتكەن بايلىق ۋە قۇللارنى ئىگىلىۋېلىشقان. شەيخ ھەسەن چوبانى دادىسىنىڭ مىسىردا ئۆلتۈرۈلمىگەنلىكىنى، تۇرمىدىن قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ، بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، دادىسىغا ناھايىتى ئوخشايدىغان بىر قۇلنى «دادام تۆمۈرتاش» دەپ جاكارلايدۇ ۋە يېنىغا ئۆز تەرەپدارلىرىنى توپلاشقا باشلايدۇ[102].

شەيخ ھەسەن چوبانىينىڭ بۇ ساختىلىقىغا ئۇنىڭ دادىسىغا سادىق كىشىلەر ئىشىنىپ قالغان. شەيخ ھەسەن چوبانى بۇ ھىيلىسىنى تېخىمۇ راست قىلىش ئۈچۈن ئانىسى دەۋلەت خاتۇننى ساختا تۆمۈر تاشقا نىكاھلاپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ سىياسىي ئويۇندا غەلىبە قىلىدۇ ۋە چوبانىلىقلاردىن، ئويراتلاردىن ۋە تۈركمەنلەردىن كۈچلۈك بىر قوشۇن تەشكىللىنىدۇ. شەيخ ھەسەن چوبانى ئۆزى بىلەن ئىسىمداش بولغان شەيخ ھەسەن جەلايىرغا ۋە ھاجى تۇرغايغا ساختا تۆمۈر تاشنىڭ ئىغىزى ئارقىلىق مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە باش ئېگىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇلار تەلەپنى رەت قىلغاندىن كېيىن، شەيخ ھەسەن چوبانى ساختا تۆمۈرتاش بىلەن بىرلىكتە لەشكەر باشلاپ، 1338-يىلى 7-ئاينىڭ 16-كۈنى ئالاتاغقا يېقىن شەھرىنەۋدە ئۇرۇشۇپ، شەيخ ھەسەن جەلايىر بىلەن ئىتتىپاقدىشى ھاجى تۇغاينى مەغلۇپ قىلىدۇ. ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي ساختا تۆمۈرتاش بىلەن

شەيخ ھەسەن چوبانىنىڭ مۇناسىۋىتى بۇزۇلىدۇ. ئاخىر شەيخ ھەسەن چوبانى ئۆزى يۆلەپ چىقارغان بۇ ئادەمنى ئۆزى يوق قىلىدۇ. شەيخ ھەسەن چوبانى بۇ نۆۋەتتە ئۆلجايتۇنىڭ قىزى ۋە ھامىمىسى سۇرغانىنىڭ ئانىسى ۋە ئۆز ۋاقتىدىكى ئەبۇ سەئىدىنىڭ سىڭلىسى ساتىبەگ خاتۇننى ھۆكۈمدار دەپ جاكارلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئارران ۋە ئەزەربەيجانىنىڭ ھاكىمى بولمىش شەيخ ھەسەن جەلايىر باغدادقا چېكىنىدۇ[103]. شۇنىڭ بىلەن ئەزەربەيجان ۋە ئانادولۇ شەيخ ھەسەن جەلايىرنىڭ قولىدىن شەيخ ھەسەن چوبانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتىدۇ. مەلۇم بولغىنىدەك، بۇ ۋاقىتتا ئەمىر ئەراتنامۇ ئانادولۇنى ئۆز ئالدىغا ئىدارە قىلىشقا باشلايدۇ.

شەيخ ھەسەن چوبانى بىر مەزگىلدىن كېيىن ساتىبەگ خاتۇننى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئورنىغا ھۇلاكۇنىڭ ئوغلى سۇلايماننى چىقىرىدۇ ۋە ساتىبەگ خاتۇننى زورلاپ نىكاھىغا ئېلىۋالىدۇ. مۇشۇ ئۆيلىنىش تارىخى — 1340 ـ يىلىدىن باشلاپ چوبانلىقلار بىلەن جەلايىرلىقلار ئوتتۇرىسىدا يېڭى ئۇرۇش ـ ماجرا دەۋرى باشلىنىدۇ. ئىراق ـ ئەرەنگە چېكىنگەن شەيخ ھەسەن جەلايىر 1340 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شەيخ ھەسەن چوبانىغا قارشى لەشكەر تارتىپ كېلىپ قاتتىق يېڭىلىدۇ ۋە مۇشكۈل بىر ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ ھالدا قالغان شەيخ ھەسەن جەلايىر ئىتتىپاقدىشى ئەلى پادىشاھنىڭ ئىنىسى سەيفىددىن ھافىز بىلەن بىرلىكتە مىسىرغا ئەلچى ئەۋەتىپ مەلىك ناسىردىن ياردەم تەلەپ قىلىدۇ. ئەينى چاغدا ئۆزىگە دەرغەزەپ بولغان ھاجى تۇغاي بىلەن ئەپلىشىش ئۈچۈن سۇلتاندىن ئىناۋىتىنى تىكلىۋېلىشىنى ئىلتىجا قىلىدۇ. شەيخ

ھەسەن جەلايىر ياردەمگە ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن، باغداد، مۇسۇل ۋە ئىراق-ئەجەمنى مەلىك ناسىرغا بېرىدىغانلىقىنى ۋە بۇ يەرلەردە ئۇنىڭ نامىغا خۇتبە ئوقۇتىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلىدۇ. ئاخىر مەلىك ناسىرنىڭ تەشەببۇسلىرى نەتىجىسىدە ھاجى تۇغاي شەيخ ھەسەن جەلايىر بىلەن ئەپلىشىپ قېلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. شەيخ ھەسەن چوبانى قورچاق خان سۇلايماننىڭ قولى بىلەن سۇتايلارغا تەۋە شەھەرلەرنى بۇلاپ-تالاپ، ئۇرۇپ-چېقىپ، ئەپلىشىشنىڭ شەرتلىرىنى قېيىنلاشتۇرۇۋېتىدۇ. شەيخ ھەسەن چوباننىڭ بۇنداق ھەرىكەتلىرى ئالدىدا چارىسىز قالغان شەيخ ھەسەن جەلايىر ۋە ئىتتىپاقدىشى ھاجى تۇغاي مىسىر سۇلتانىغا قايتا ئەلچى ئەۋەتىپ، لەشكەر ئەۋەتىپ ياردەم قىلسا، ئۆلكىسىنى بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئۇنىڭ نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇپ، تەڭگە قۇيدۇرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئەزەربەيجانغا لەشكەر ئەۋەتىشنى قارار قىلىپ بولغان مەلىك ناسىر تەييارلىقلىرىنى دەرھال پۈتكۈزۈش ھەققىدە ئەمىر قىلغان چاغدا، جەلايىرلار بىلەن چوبانىيلارنىڭ ئەپلىشىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق بىئارام بولىدۇ. ئەسلىدىنلا كېسەل ياتقان مەلىك ناسىر بۇ بىئاراملىق تەسىرىدە 1341-يىلى 5-ئاينىڭ 28-كۈنى ۋاپات بولىدۇ[104].

2) مەملۇق سۇلتانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

جەلايىرلار بىلەن چوبانىيلارنىڭ ئارىسىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى ۋە بۇ ئارىدا شەيخ ھەسەن چوباننىڭ پائالىيەتلىرىنى كۆرىمىز. كۆپ دىققەت بىلەن كۆزەتكەن ئەمىرلەرنىڭ بىرى شۈبھىسىزكى، شەيخ ھەسەن جەلايىرنىڭ ئانادولۇغا ۋەكىل قىلىپ قويغان ئەمىرى ئەراتنادۇر. ئەمىر

ئەراتنا شەيخ ھەسەن جەلايىرنىڭ شەيخ ھەسەن چوبانىنى يېڭىپ چىقىشىنى ئۆز ئىستىقبالى ئۈچۈن تەھدىت دەپ ھېسابلاپ، مىسىر مەملۇق سۇلتانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش يولىنى تاللايدۇ ۋە دەرھال ھەرىكەتنى باشلايدۇ. دەرۋەقە ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئەمىر ئەراتنانىڭ ئەنسىرىگىنى ئالدىغا كېلىدۇ. يەنى شەيخ ھەسەن چوبانى ئانادولۇغا كۆز تىكىدۇ.

ئانادولۇنى ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ دائىرىسىگە كىرگۈزۈش كويىغا كىرگەن شەيخ ھەسەن چوبانى شەيخ ھەسەن جەلايىرغا قارشى كۈرەشتە زەپەرگە ئېرىشكەندىن كېيىن، ئانادولۇغا ئەۋەتكەن بىر خەۋەر ئارقىلىق ئەمىر ئەراتنانىڭ ئۆزىگە تەۋە بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئانادولۇدا ئۆز نامىدا بىر ھاكىمىيەت قۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىۋاتقان ئەمىر ئەراتنا چوبانلىق شەيخ ھەسەننىڭ بۇ تەكلىپىنى رەت قىلىدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن، چوبانلىق شەيخ ھەسەن قوشۇن تارتىپ ئەمىر ئەراتنانىڭ تەۋەلىكىدىكى يەرلەرگە تاجاۋۇز قىلىپ، شەرقىي قاراھىسارغىچە بولغان يەرلەرنى بېسىۋالىدۇ ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىدۇ[105].

شەيخ ھەسەن جەلايىرنى جايلىۋەتكەن شەيخ ھەسەن چوبانى ئۆزىگە بويسۇنمىغان ئەمىر ئەراتنانى جازالاش كويىغا كىرىدۇ. خاتىرىلەردىن بۇ خىل ھەرىكەتلەرنىڭ خېلى ئۇزۇنغىچە داۋام قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دەرۋەقە ماقرىزىنىڭ خاتىرىلىشىچە، 1337 ـ 1338 ـ يىللاردا شەيخ ھەسەن چوبانى مۇھەننانىڭ ئوغلى ئەرەب جەببارنى يېنىغا

ئەكىلىپ ئەراتنا بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن لەشكەر توپلاشقا باشلىغانلىقى ھەققىدە خەۋەر كەلگەن[106].

دىققەت بىلەن ئەقىل ئىشلىتىپ ھەرىكەت قىلىشنى بىلگەن ئەمىر ئەراتنا ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى توغرا مۆلچەرلەپ، ئۆزىنى خەتەرلىك ماجىراغا ئارىلاشتۇرمىغان. شەيخ ھەسەننىڭ چوبانىنىڭ بۇ ھەرىكەتلەرگە قارىتا، ئەمىر ئەراتنا سىۋاس سۇلتانى قازى بۇرھانىددىن ئەھمەدنىڭ بوۋىسى قەيسەرى قازىسى سىراجىددىن سۇلايماننى 1337 - 1338 - يىللىرىدا مىسىردىكى مەملۇق سۇلتانلىقىنىڭ سۇلتانى مەلىك ناسىرغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، ئۆزىگە ياردەم قىلىش شەرتى بىلەن سۇلتاننىڭ ياردەمچىسى سۈپىتىدە ئانادولۇنى ئىدارە قىلىپ بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئىلتىماس قىلىدۇ. ئەمىر ئەراتنا شەيخ ھەسەن جەلايىرنىڭ ئىراقتا بىر دۆلەت قۇرغانلىقى سەۋەبى بىلەن ياردەمسىز قالماسلىق ئۈچۈن، مىسىردىكى مەملۇق سۇلتانلىقىنىڭ ھىمايىسىگە كىرىش يولىنى تاللايدۇ[107].

ئەمىر ئەراتنانىڭ ئەلچىسى بولۇپ مىسىرغا كەلگەن قازى سىراجىددىن سۇلايمان ئەمىر ئەراتنانىڭ مەكتۇپىنى ۋە ئىلتىماسىنى مەلىك ناسىرغا تاپشۇرىدۇ. مەلىك ناسىرمۇ بۇ ئىلتىماسنى قوبۇل قىلىپ، ئەراتناغا مال - دۇنيا ۋە شاھانە كىيىملەرنى ھەدىيە قىلىدۇ. مەلىك ناسىر ئەراتنانى ئانادولۇنىڭ ۋالىيلىقىغا تەستىقلىغاندىن كېيىن، ئەرتىنا سۇلتان نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇپ تەڭگە قۇيدۇرىدۇ. قۇيدۇرغان تەڭگىلەردىن بىرقانچە دانىسىنى ئىسپات ئۈچۈن ئانادولۇدىن مىسىرغا ئەۋەتىدۇ[108]. مەملۇق سۇلتانى ناسىرمۇ ئۇنىڭ بۇ

سەممي ئارزۇ ۋە ئىتائىتىگە سۆيۈنۈپ ئەراتنانىڭ ئەلچىلىرىگە شاھانە كىيىملەرنى كىيدۈرىدۇ ۋە ئىلتىپات كۆرسىتىدۇ. ئەمىر ئەراتنانىڭ شەيخ شەھابىددىن،ھۇسەيىن يازغان «ئانادولۇ ئۆلكىسى نائىپلىقى» (ياردەمچى ياكى ئورۇنباسارى) دېگەن ۋاكالەت مەكتۇپىنى ئەۋەتىدۇ[109].

بۇلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەراتنانىڭ مەلىك ناسىرغا تەۋە بولۇشى سۇلتاننىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەمىر ئەراتنانىڭ ئۆزىنىڭ ئىستىكى ۋە ئىلتىماسى بىلەن بولغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئانادولۇنى ئىدارە قىلغاندا مەملۇق سۇلتانى مەلىك ناسىرغا تايىنىپ ۋە سەممي ئىتائىتىنى كۆرسىتىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان. بۇنىڭ بىلەن ئەراتنا ئۈچۈن يېڭى بىر دەۋر باشلانغان. بۇ دەۋردە ئەراتنانىڭ قوشنىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بەزىدە دوستلارچە، بەزىدە دۈشمەنلەرچە بولغان.

ئەمىر ئەراتنا 1337-يىلىدىن باشلاپ 1341-يىلى مەملۇق سۇلتانى مەلىك ناسىر ئۆلگۈچە بولغان ئارىلىقتا سۇلتان نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇپ، تەڭگە قۇيدۇرغان ۋە تەڭگىلەرنىڭ بىرقىسمىنى ساداقەت ۋە ئىتائەتمەنلىك بەلگىسى قىلىپ مىسىرغا ئەۋەتىش ئارقىلىق مەملۇقلارغا بولغان ئىتائىتىنى قوغدىغان ۋە كۆرسىتىپ كەلگەن.

ئەمىر ئەراتنا بۇ ئىپادىلىرىنى شەكىل ئۈچۈن كۆرسەتكەن. ئەمەلىيەتتە سۇلتانمۇ ئەمىرلىرىگە ھېچقاچان ئەھمىيەت بەرمىگەن. شۇڭا 1339-يىلىدىن باشلاپ ئەمىر ئەراتنا ئانادولۇدا مەملۇق سۇلتانى نامىغا خۇتبە ئوقۇتمىغان ۋە تەڭگە قۇيدۇرمىغانلىقىنى بىلگەن مەلىك ناسىر ئەراتنانىڭ بۇ

قىلمىشىغا غەزەپلىنىپ، ئەراتنانىڭ باشقۇرۇشىدىكى شەھەرلەرنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشقا ئەمر قىلغان. شۇنىڭ بىلەن مەملۇق قوشۇنلىرى دارەندەنى ئىگىلىۋالغان[110].

3) دۇلقادىر بەگلىكى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئىلخانىيلار قوشۇنى بىلەن ئانادولۇغا ئەمىر بولۇپ كېلىپ تىرىشچانلىقى ۋە بىلىشچانلىقى بىلەن ھەممەيلەننىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىپ، ئىلخانىيلارنىڭ ئانادولۇدىكى باش ۋالىيسى بولۇشتىن ئىلگىرى، ئەمىر تۆمۈر تاش چوبانىغا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن باش كۆتەرگەن شەيخ ھەسەن جەلايىرغا ۋاكالەتچى بولغان ئەمىر ئەراتنانىڭ ئانادولۇنى ئۆز ئالدىغا ئىدارە قىلىشىدا، شەيخ ھەسەن چوباندىن كېلىدىغان خەتەرلەردىن ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن، مىسىردىكى مەملۇق سۇلتانى مەلىك ناسىرنىڭ ھىمايىسىگە كىرىش يولىنى تاللىغانلىقىنى بايان قىلغانىدۇق.

ئەمىر ئەراتنا شەيخ ھەسەن چوبانىغا بويسۇن ئەگمىگەنلىكى سەۋەبىدىن ئۇ ۋە قوشۇنىسى تۈركمەن بەگلىرى بىلەن كۈرەش قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ كۈرەشتە ئەمىر ئەراتنا ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن ئۇيغۇر بولۇشىغا قارىماي، ئانادولۇدا ئۆز غەيرىتى ۋە ئۇستا سىياسىيونلۇقىغا تايىنىپ غەلىبە قىلىدۇ.

تۆۋەندە ئەمىر ئەرەتنانىڭ چوبانلى شەيخ ھەسەن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەڭ ئالدىنقى قاتارىغا قويۇش بىلەن بىرلىكتە قوشنا بەگلىكلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختىلىمىز.

مەلۇم بولغىنىدەك، ئەمىر ئەراتنا بۇ مەزگىلدە تۈركمەنلەرنىڭ جەنۇبتىن بىسىپ كەلمەكچى بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ، ئەبۇ سەئىد باھادىرخاننىڭ ۋاپاتىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، موڭغۇللار ئارىسىدا توختىماي قانلىق كۈرەش باشلىنىدۇ. بۇنداق پۇرسەتنى كۈتۈۋاتقان تۈركمەنلەر ھەممە يەردە ئۆز نامىدا ھاكىمىيەت تىكلەش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىشقا باشلايدۇ[111].

ئەمىر ئەراتنا ئۆز نامىدا بەگلىك بەرپا قىلىۋاتقاندا، قوشنىسى تۈركمەن بەگلىرىدىن قارامان بەگلىكى[112]، ئوسمانلى[113]، تاجەددىن ئوغۇللىرى[114]، ئاماسيا بەگلىكى[115] ۋە باشقا تۈركمەن بەگلىرى بىلەن بەزىدە دوستانە، بەزىدە دۈشمەنلەرچە مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى كۆرۈۋالايمىز. يۇقىرىقى بەگلىكلەرنىڭ ئىچىدە ئەراتنا بەگلىكى بىلەن ئەڭ كۆپ مۇناسىۋەتلەشكەن قوشنا بەگلىكلەرنىڭ بىرى شۈبھىسىزكى، دۇلقادىر بەگلىكىدۇر[116].

ئەلبىستان ۋە ماراش تەرەپتە يەرلەشكەن ئوغۇزلارنىڭ بوزۇقلۇ ئۇرۇقىدىن بولغان دۇلقادىر تۈركمەنلىرى شىجائەت ۋە جاسارىتى بىلەن تونۇلغان. بۇلار سىياسىيدىن پايدى-لىنىشنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، بىر بەگلىك قۇرۇش يولىدا زەيىندىن قاراجا بۇزۇق ۋە ئاغاچەرى تۈركمەنلىرىنى ئەتراپىغا توپلايدۇ. دۇلقادىر بەگلىكىنىڭ قۇرغۇچىسى زەيىندىن قاراجا 1335-يىلى كىلىكياغا بارغاندا ئەرمەنى زىمىنىدا قاراقچىلارغا ئۇچرايدۇ. سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ ۋاپاتىدىن كىيىن، ئىلخا-نىيلاردا ئوتتۇرىغا چىققان زىددىيەتلەردە، ئەلبىستانلىقلارنىڭ ھاۋالىسى بىلەن تۈركمەن ئاتامانلىرىدىن خەلىل ئەتتارافى،

شەيخ ھەسەن جەلايىرنىڭ ئانادولۇدىكى ۋەكىلى ئەمىر ئەراتنانىڭ قولىدىن ئەلبىستانىنى تارتىۋېلىپ، مىسىر سۇلتانلىقىدىن نائىپلىق ئەمىلىنى قولغا كەلتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۇلقادىرنىڭ ئوغلى قاراجا ئوغلى خەلىلنى 1337 ـ 1338 ـ يىللىرى تۈركمەن ئەتتارافىغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. دۇلقادىر ئەۋلادىدىن خەلىل ئەتتارافىنى يېڭىپ ئەلبىستانىنى قولغا ئالىدۇ[117]. شۇنىڭ بىلەن دۇلقادىر بەگلىكىنىڭ قۇرۇلۇشىدىكى تۇنجى ئۇرۇش غەلىبىسى تېخىمۇ چوڭ غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشكە تۈرتكە بولىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قاراجا ئەلبىستانىنى ئەمىر ئەراتنانىڭ قولىدىن ئەمەس، خەلىل ئەتتارافىنىڭ قولىدىن ئالغان. بۇ كۆرەشتە ھەلەپ ۋالىيسى ئالتۇن بۇغا خەلىل ئەتتارافىنى قوغدىغاندا شام ۋالىيسى تېڭىزنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن قاراجا قاھىرەگە بېرىپ، سۇلتان مەلىك ناسىردىن تۈركمەن بەگلىكى ۋە ئەلبىستان ۋالىيلىقىنى قولغا ئالىدۇ. بۇنداق بولغاندا، دۇلقادىرنىڭ ئەۋلادلىرى قۇرغان بۇ بەگلىك 1337 ـ 1338 ـ يىللىرى قۇرۇلغان بولىدۇ. جاراجق بەگلىكىنى قۇرا ـ قۇرمايلا شىمالدىكى قوشنىسى ئەمىر ئەراتنانىڭ قولىدىكى يەرلىرىگە ھۇجۇم باشلىغان بولسىمۇ، مەملۇق سۇلتانىنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشى بىلەن بۇ ھەرىكەتتىن ۋاز كېچىدۇ[118]. بۇنىڭ بىلەن 1338 ـ يىلى 9 ـ ئايدا دارەندە ۋالىيسى ھادىم ھاجىم مەرجفن مۇھىم بىر ئىش ئۈچۈن خوجىسى ئەمىر ئەراتنانىڭ يېنىغا كېتىشىدىن پايدىلانغان دۇلقادىر ئوغلى زەينىددىن قاراجا تۈركمەن بەگلىرىدىن ئەمىر ئەلى گەرگەرى، ئىبراھىم

گۈندەلىكى، ئىلبەيئوغلى قارا خەلىل ۋە قارا ئوغلى قاتارلىق قىرىقچە باھادىرنى دارەندەگە ئەۋەتىدۇ. دارەندە قەلئەسىنى قورشىۋالغان بۇ بەگلەر قەلئە ئىچىدىن قولغا كەلتۈرگەن، ئۆزلىرىنىڭ تەرەپدارى بولغان بىر كىشىنىڭ ياردىمى بىلەن يىپتا تارتقاندەك قەلئەگە كىرىپ ئەمىر ئەراتنانىڭ ئادەملىرىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە قەلئەنى ئىگىلەپ، دۇلقادىر ئوغلى زەينىددىن قاراجاغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. مەملۇق سۇلتانى مەلىك ناسىر قاراجانىڭ بۇ غەلىبىسىنى، بولۇپمۇ شەھەر ئىگىلىگەنلىكىنى، زەپەر خەۋىرىنى يەتكۈزۈشكە بىر ئەمىر ئەۋەتكەنلىكى ھەققى-دىكى مەكتۇپىنى كۆرۈپ خۇشاللىق بىلەن قاراجاغا شەرەپنامە ئەۋەتىدۇ ۋە بارىكاللا ئوقۇپ، غەلىبىسىنى ماختايدۇ. مەلىك ناسىر دارەندەنىڭ نائىپلىقىغا ئەمىر تېگىرنى تەيىنلەپ ئانادولۇغا ئەۋەتىدۇ[119].

قاراجا بۇ قەلئەنى نائىپقا تاپشۇرۇپ بەرمەكچى بولغاندا، ئەراتنا بىلەن قاراجا ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلايدۇ. نەتىجىدە ئەراتنانىڭ قوشۇنى يېڭىلىدۇ. مىسىر سۇلتانىنىڭ كېلىشتۈ-رۈشى بىلەن ئەراتنا بىلەن قاراجا ئەپلىشىدۇ ۋە تىنچلىق ئەھدىنامىسى ئىمزالايدۇ. بۇ تىنچلىق ئەھدىنامىسىدىن قاراجا پايدا ئالىدۇ. ئۇ بەك كۆپ غەنىيمەتلەرنى قولغا كىرگۈزۈ-ۋالغاندىن باشقا، ئەراتنانىڭ تەۋەلىكىدىن يىگىرمە بەش مىڭ تۇياق قوي، ئات ۋە تۆگىگە ئىگە بولىۋالىدۇ[120]. ئەمىر ئەراتنا بۇ چاغدا سىۋاسنى باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزىدۇ. سىۋاسنى كىمنىڭ قولىدىن ئالغانلىقى ھەققىدە ماتېرىيال تاپالمىغان بولساقمۇ، ئەراتنانىڭ شەھەرنى شەيخ ھەسەن

چوبانىنىڭ تەيىنلىگەن ۋالىيىنىڭ قولىدىن تارتىۋالغانلىقى پۈت تىرەپ تۇرالايدىغان ئېھتىمال دەپ قارىلىدۇ[121].

مەملۇق سۇلتانى مەلىك ناسىر ھىجرىيىنىڭ 740-يىلى، مىلادىيىنىڭ 1339—1340-يىللىرى ئەمىر ئەراتنانىڭ ئانادولۇدا ئۆز نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇپ تەڭگە قۇيدۇرغانلىقىنى ئاڭلاپ، دەرغەزەپ بولۇپ، ئەراتنانىڭ تەۋەلىكىگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ھەلەپ ۋالىيسىغا ئەمىر قىلغانلىقىنى يۇقىرىدا بايان قىلغانىدۇق. مەلۇم بولغىنىدەك، ھەلەپ ۋالىيسى مەلىك ناسىرنىڭ ئەمرىنى ئورۇنداش ئۈچۈن، ئەراتنانىڭ پايتەختى سىۋاس ئەتراپىغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەراتنا دەرھال مەلىك ناسىرغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ئەلچى ناھايىتى نۇرغۇن قىممەتلىك چېدىر ۋە تۈرلۈك ھەدىيىلەر بىلەن بىللە ئەراتنانىڭ تۈركمەنلەر ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ يازغان بىر مەكتۇپىنىمۇ بىللە ئېلىپ كېلىدۇ[122].

ئەمىر ئەراتنا مەملۇق سۇلتانىغا يازغان مەكتۇپىدا تۈركمەنلەرنىڭ ئۆز تەۋەلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، كۆپ بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىقىدىن شىكايەت قىلىپ، تەدبىر قوللى-نىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. سۇلتان مەلىك ناسىر ئەمىر ئەراتناغا يازغان مەكتۇپىدا بولسا شىكايەت قىلغان تۈركمەن قاراقچىلارنىڭ نامىغا خۇتبە ئوقۇتماسلىقنى، تەڭگە قۇيدۇر-ماسلىقنى تەكىتلەپ، ئەراتنانى تەنە بىلەن ئاگاھلاندۇرىدۇ[123].

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەراتنانى شىكايەت قىلىشقا مەجبۇر قىلغان ۋەقەلەر ئەسلى سۇلتان مەلىك ناسىرنىڭ قولى ئارقىلىق يۈز بەرگەن. سۇلتان مەلىك ناسىر بۇ ھەرىكىتى ئارقىلىق، ئەمىر ئەراتنانىڭ مۇستەقىل

ھەرىكەت قىلىشقا رۇخسەت قىلمىغانلىقى ئۈستىگە، بۇرۇن-قىدەكىلا ئۆزىگە ئىتائەت قىلىپ تۇرىدىغان ۋەزىيەتنى ساقلاپ قالغان.

ئەمىر ئەراتنامۇ مەكتۇپ ۋە ھەدىيىلەرنى خېلى ۋاقىت ئۈزۈلدۈرمەي ئەۋەتىپ تۇرغان. چۈنكى ئەراتنا مەلىك ناسىرنىڭ نامىغا ئاشكارا خۇتبە ئوقۇتۇپ، تەڭگە قۇيدۇرسا قوشنا بەگلىكلەرنىڭ ۋە ئادەتتىكى جامائەتنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كېتەتتى. ئەگەر سۇلتاننىڭ تەلىپىنى رەت قىلسا، ھەلەپ ۋالىيسى بىلەن قاراجانىڭ ئانادولۇنى ئىشغال قىلىۋېلىشىدىن قورققان. دەرۋەقە ئەمىر ئەراتنانىڭ ئۈزۈلمىگەندەك، ئۇنىڭ ئالدىدا ئىككى يول بار ئىدى. ئەراتنا ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىگە ئەڭ مۇۋاپىق بولغان يول مەلىك ناسىرغا يېنە تەۋە بولۇش يولىنى تاللايدۇ.

ھەلەپ ۋالىيسى ئەمىر تاشتۆمۈر 1341-1342-يىللىرى ئەلبىستان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى زېمىنلارنى ئىگىلەپ، كۈندىن-كۈنگە كۈچىيىۋاتقان قاراجانىڭ ئىتائەتتىن باش تارتىپ، ئەمىر ئەراتنا بىلەن ھەلەپكە لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى مەملۇق سۇلتانىغا مەلۇم قىلىدۇ. ئەمما ئەمىر تاشتۆمۈرنىڭ ئەۋەتكەن خەۋىرى كاسسىغا ئۇرۇپ تاپقان گەپلەر ئىكەنلىكى بايقىلىدۇ. چۈنكى شۇ يىلى بۇ يوق گەپلەرنى ئەۋەتكەن تاشتۆمۈر قاراجانىڭ ياردىمى بىلەن ھەلەپتىن چىقىپ، قەيسەرىگە كېلىدۇ ۋە ئەمىر ئەراتنانىڭ يېنىدا پاناھلىنىدۇ[124]. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، مىسىرنىڭ ئاتابېگى ئەمىر كوسۇن، مەلىك مەنسۇرنى ئۆلتۈرۈپ، بەش ياشلىق مەلىك ئەشرەفنى تەختكە چىقىرىپ، دۆلەتنى پەردە

ئارقىسىدا تۇرۇپ ئىدارە قىلماقچى بولىدۇ. ئەينى يىلى سۈرىيىدە كوسۇنغا قارشى بەزى ئەمىرلەر تەييارلانغاندا تاشتۆمۈر قېتىلىدۇ ۋە بۇ ھەرىكەتتە غەلىبە قىلىپ سەلتەنەتنىڭ نائىپلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. ھەلەپ نائىپى تاشتۆمۈر بىلەن بىرلىكتە مىسىرغا بارغان زەيىنىددىن قاراجا، بىر مەزگىلدىن كېيىن پالاكەتكە ئۇچراشنىڭ ئالدىدا مەملۇق سۇلتانلىقىغا قارشى ئىسيانغا تەييارلىنىپ، ھەلەپ شەھىرىگە تەھدىت سېلىشقا باشلايدۇ[125].

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەمىر ئەراتنا قاراجانىڭ تاجاۋۇز قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئالالماي، مەملۇق سۇلتانىغا نەچچە قېتىم شىكايەت قىلىپ، ياردەم تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، ئەمىر ئەراتنا ياكى ئوغۇللىرى ۋەياكى كېيىن ئەراتنانىڭ ئەۋلادىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان قازى بۇرھانىددىن ئەھمەد تۈركمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇپ قالالمىغان ۋە تۈركمەنلەرنىڭ كېڭىيىپ سىۋاسىنىڭ جەنۇبىدىكى يەرلىرىگىچە تارقىلىشىنى مەنئىي قىلالمىغان[126].

4) چوبان بەگلىكى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە قارانبۆك ئۇرۇشى

ئەمىر ئەراتنانىڭ 1339—1340-يىللىرى مەملۇق سۇلتانى نامىغا خۇتبە ئوقۇتماسلىقى ۋە تەڭگە قۇيدۇرماسلىقى سەۋەبىدىن مەلىك ناسىرنىڭ ئەراتنانى قىيىن ئەھۋالدا قويغانلىقىنى يۇقىرىدا بايان قىلغانىدۇق. ئەمىر ئەراتنا ھەر ۋاقىت بولۇۋاتقان ھەم بولۇدىغان خەتەرگە قارشى بىر تەرەپتىن باغدادتا دۆلەت قۇرغان شەيخ ھەسەن جەلايىر بىلەن دوستلۇقنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىرگە، يەنە بىر تەرەپتىن مەملۇق سۇلتانلىقىنىڭ ھىمايىسىگە كىرىپ چىقىش

يولنى تېپىشنى مۇۋاپىق كۆرىدۇ ۋە ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا قاراپ سىياسەتنى بەلگىلەيدۇ.

يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، شەيخ ھەسەن چوباننىڭ ئەمىر ئەرātناغا قارشى تۇرۇشنى قارار قىلىشى سەۋەبىدىن، ئەرātنانىڭ مەملۇق سۇلتانىغا يېقىنلىشىشى مۇۋاپىق بولغان. ئەرātنانىڭ مىسىر سۇلتانىغا يېقىنلىشىشىنى قوللاپ، ياردىمىنى كۆتكەن دوستى ۋە ئۇستازى شەيخ ھەسەن جەلايىرمۇ شەيخ ھەسەن چوباننىڭ تەھدىت سېلىشىدىن قۇتقۇزۇش ئىمكانىيىتى بولمىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئەمىر ئەرātنا ئەقىللىق ۋە ماھىر سىياسىيون بولغاچقا، 1342 ـ 1343 ـ يىللىرى بۇرۇنقىدەك ۋەزىيەتنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، مەملۇق سۇلتانى ئىمادەددىن ئىسمائىل (1342 ـ 1345) غا قەيسەرى قازىسى سىراجىددىن سۇلايماننى بىر مەكتۇپ بىلەن مىسىرغا ئەۋەتىدۇ. ئەرātنا مەكتۇپىدا مەلىك ناسىرنىڭ زامانىدىكىدەك، سۇلتاننىڭ تەۋەلىكىگە كىرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ ۋە ئاناتولۇنىڭ نائىپلىقى ئۈچۈن نىشان تەلەپ قىلىدۇ[127]. ئەمىر ئەرātنانىڭ مەملۇق سۇلتانىغا مۇنداق مۇراجىئەت قىلىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىنىڭ بىرى بولسا، گەپ ئاڭلىماس شەيخ ھەسەن چوباننىڭ ئاناتولۇغا تاجاۋۇز قىلىشىدىن ئەندىشە قىلاتتى. ئۇزۇنچارشىلى بىلەن سۈمەر ئەپەندى ئەرātنانىڭ مەملۇق سۇلتانىغا ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىنى «شەيخ ھەسەن چوبانغا قارشى ئېھتىيات يۈزىسىدىن قوللانغان تەدبىر» دەپ قارايدۇ[128]. ئەمىر ئەرātنانىڭ بۇ ئەندىشىسى قانچىلىك توغرا بولغانلىقىنى بىر يىلدىن كېيىن

شەيخ ھەسەن چوبانى بىلەن ئۇرۇشۇشقا مەجبۇر بولغانلىـ-
ـقىدىن كۆرۈۋالىمىز.

چوبانىيلارنىڭ ئانادولۇدا شەرقىي قاراھىسارغىچە بولغان ئەرزۇرۇم، ئەرزىنجاندەك «بىر مۇنچە قەلئەلىرى بولۇش بىلەن بىرگە، ئەسلىي مۇھىم بولغان مەسىلە دادىلىرىنىڭ سەۋەبىـ-ـدىن، ئۆزلىرىنىڭ ئانادولۇغا ھاكىم بولۇش ھەققىمىز بار دەپ قارىغاچقا، ئەراتنانىڭ ئۆزىگە تەۋە بولۇشىنى قوبۇل قىلمىغىنىدىن باشقا، تەدبىرلىك ھەرىكەت قوللىنىپ، ئانادو-لۇدا بارغانسېرى نوپۇزىنى ئاشۇرۇپ ھۆكۈمدارلىقىنى يۈكسەلـ-ـدۈرۈشى ۋە بۇ ۋاقىتتا چوبانىيلارغا تەۋە بەزى يەرلەرنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىشى»[129] بىلەن بىرلىكتە «سۇلتانلىق داۋاسىنى قىلىشى»[130] شەيخ ھەسەن چوبانىنى ئاچچىقلىتىپ قويغان. شۇڭا شەيخ ھەسەن چوبانى 1340 ـ 1341 ـ يىللىرى ئەرزۇرۇمغا كېتىۋېتىپ، بۆيۈك ئەمىرلىرىدىن ئوردۇ بۇقايى توقاننى ئەراتنا بىلەن دوست ياكى ئىتتىپاقداش بولغانلىقىنى باھانە قىلىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن ۋە ئەراتنا بىلەن تۇتۇشۇش ئۈچۈن بوش ۋاقىت تاپقان[131].

ئەزەربەيجاندا ھاكىمىيەت قۇرغان شەيخ ھەسەن چوبانى ئەمىر ئەراتنانىڭ ئەڭ چوڭ رەقىبلىرىدىن بولۇش سۈپىتى بىلەن ئانادولۇغا قاراتقان پائالىيىتىنى تېزلەتكەن. ئەراتنانى يوقىتىپ ئانادولۇدا ھاكىمىيەت قۇرۇش نىيىتىدە تۇرۇۋاتقان شەيخ ھەسەن چوبانى ئانادولۇ يولىدىكى توسالغۇلارنىڭ قالمىغانلىقىنى پۇرسەت بىلىپ[132]، ئۆزى ھۆكۈمدار دەپ جاكارلىغان سۇلايمان خاننى قوماندان قىلىپ ئالدىن تەييار-لىغان قوشۇننى ئانادولۇغا ئەۋەتىدۇ. بۇ سەپەرگە شەيخ

ھەسەن چوبانىنىڭ قاتناشقان ياكى قاتناشمىغانلىقى ئېنىق ئەمەس. چۈنكى بىز كۆرگەن مەنبەلەرنىڭ بىر قىسمىدا شەيخ ھەسەن چوبانىنىڭ سۇلايمان خان بىلەن بىرلىكتە ئانادولۇغا سەپەر قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن[133] بولسا، مۇتلەق كۆپ سانلىقىدا شەيخ ھەسەن چوبانىنىڭ ئانادولۇ سەپىرىگە قاتناشمىغانلىقى، غەلىبە قىلىشقا ئېشەنگەن سۇلايمان خانى بۇ سەپەرنىڭ لەشكەر بېشى قىلىپ تەيىنلىگەنلىكى خاتىرىلەنگەن[134].

ئانادولۇغا لەشكەر باشلاپ ماڭغان سۇلايمان خاننىڭ قوماندانلىقىدىكى شەيخ ھەسەن چوبانىنىڭ قوشۇنىدا باياننىجارنىڭ ئوغلى ئابدۇل، ياقۇپ شاھ ۋە ئەمىر شەيخ ھەسەننىڭ ئوغلى قوچ (قوچقار) ھۈسەيىندەك تەجرىبىلىك قوماندانلار بار ئىدى. شەيخ ھەسەن چوبانى بۇ سەپەرگە ئۆزى چىقماي، سۇلايمان خانى لەشكەر بېشى قىلىپ ئەۋەتىشىنىڭ سەۋەبىنى فارۇق سۈمەر: «ئانادولۇدىكى موڭغۇللار سۇلايمان خانى كۆرۈشى بىلەن ئىلگىرىكى نەچچە قېتىمقىدەك، سۇلايمان خان تەرەپكە ئۆتۈشىنى ئۈمىد قىلغانلىقىدىن» دەپ چۈشەندۈرىدۇ[135].

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، شەيخ ھەسەن چوبانى مەملۇق سۇلتانى ئىمامەددىن ئىسمائىلنىڭ ئەمىر ئەراتنانى ھىمايىسىگە ئالغانلىقىدىن ئۈمىدسىزلىككە چۈشۈپ قالمىغانلىقىنى ۋە بۇلاردىن قورقمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويۇش ئۈچۈن ھەم ئانادولۇدا ئارزۇسىغا يېتىش ئۈچۈن سەپەر تەييارلىقىنى تاماملاپ، سۇلايمان خان قوماندانلىقىدىكى قوشۇننى ئانادولۇغا ئەۋەتكەن.

ئانادولۇدا ئابرويى ۋە ھاكىمىيەتنى ئىدارە قىلىشى كېڭەيـ
ـىۋاتقان ھەم بۇ سەۋەب بىلەن شەيخ ھەسەن چوبانىنى
ئېتىراپ قىلمىغان ئەمىر ئەراتنا مەلۇم بولغىنىدەك، شەيخ
ھەسەن چوبانىدىن ھەر زامان كېلىش ئېھتىمالى بولغان
خەتەرگە قارشى بىر تەدبىر سۈپىتىدە مەملۇق سۇلتانلىقىغا
تايىنىشى مۇۋاپىق بولغان. بۇ ئىش ئۈچۈن قەيسەرىنىڭ
قازىسى سىراجىددىن سۇلايماننى پەۋقۇلئاددە ئەلچى قىلىپ
تەيىنلەپ قاھىرەگە ئەۋەتىپ، سۇلتاندىن كېرەكلىك قوللاش
ۋە ياردەم ئالدۇ. شەيخ ھەسەن چوبانىنىڭ ئانادولۇ ھەققىدە
كۆرۈۋاتقان چۈشى ۋە ئۆزىگە قارشى غەزىپىنى ئېسىدىن پەقەت
چىقارمىغان ئەمىر ئەراتنا مەملۇق سۇلتانلىقىنىڭ قوللىشى ۋە
ياردىمىگە قانائەت قىلماي، ئۆزىدىكى بارلىق ئىمكانلاردىن
پايدىلانغان. شۇڭا ئەمىر ئەراتنا «سۇلايمان خاننىڭ بېسىپ
كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلار- ئاڭلىماستىن مەملۇقلارنىڭ مۇنتىزىم
ھەربىي كۈچىدىن باشقا، موڭغۇللار ۋە يەرلىك تۈركلەرنى
توپلاپ»[136] تەييارلىقنى پۈتكۈزىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن ھەر ئىككى تەرەپ ئۇرۇش ھالىتىگە
ئۆتىدۇ. سۇلايمان خان چوبانىيلار قوشۇنىنى باشلاپ ئانادو-
لۇغا ئىلگىرىلەۋاتقاندا، ئەمىر ئەراتنامۇ ئۇنى ساقلاشقا باشـ
ـلايدۇ. ئېنىق نەتىجە چىقىدىغان بۇ ئۇرۇشتا ناۋادا سۇلايمان
خان غەلىبە قىلسا، شەيخ ھەسەن چوبانى ئەراتناغا ئۆزىنى
بىر تونۇتۇپ قويىدۇ ھەم ئەراتنانىڭ ھامىيسى ۋە ئەينى
زاماندا دادىسى ئەمىر تۆمۈرتاشنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە سەۋەب
بولغان مەملۇق سۇلتانلىقىدىن ئىنتىقامىنى ئالىدۇ. ھەممىدىن
مۇھىمى شۇكى، ئانادولۇدا چوبانى ھاكىمىيىتىنى تەسىس

قىلىدۇ. ناۋادا بۇ ئۇرۇشتا ئەراتنا غەلىبە قىلسا، چوبانىيلارنىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلىدۇ ۋە تەبىئىي يوسۇندا چوقۇم ئاناتولۇدا مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرىدۇ. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار شۇ زاماندا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئۇرۇش قىلىشىغا سەۋەب بولغان ئامىللار دەپ قاراش بولىدۇ.

قارانبۇك ئۇرۇشى: شەيخ ھەسەن چوبانى ئەراتنانىڭ ھاكىمىيەت مەركىزى بولغان سىۋاسنى قورشاپ، شەھەرنى ئىگىلەپ، ئاناتولۇدا ئەراتنا ھاكىمىيىتىگە كەسكىن خاتىمە بېرىشنى پىلانلايدۇ ۋە سۇلايمان خان قوماندانلىقىدىكى قوشۇنغىمۇ بۇ بۇيرۇقنى بېرىدۇ[137]. شەيخ ھەسەن چوبانىينىڭ بۇ پىلانىدىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر تاپقان ئەمىر ئەراتنا ھەرىكەت قىلىپ، دۈشمەن قوشۇنىنى سىۋاسقا يىراق بىر تۈزلەڭلىكتە ئۇچرىتىدۇ[138]. تارىختىكى ئەڭ قانلىق ئۇرۇشلاردىن بىرى يۈز بەرگەن بۇ تۈزلەڭلىكتىكى سىۋاس بىلەن ئەرزىنجانلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرگەن جاينى «قارانبۇك، قەرەنبۇك، گەرەنبۇك، كەسەنبۇك» دەپ ئاتايدۇ[139]. ھەر ئىككى قوشۇن تەييارلىقلىرىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، شىددەت بىلەن جەڭگە كىرىدۇ. ئۇرۇشنىڭ بېشىدا سۇلايمان خاننىڭ قوشۇنى ئەراتنانىڭ قوشۇنىدىن ئۈستۈنلۈكنى تارتىۋېلىپ، ئۇلارنى پالاكەتكە ئۇچرىتىدۇ. ئەراتنانىڭ قوشۇنى ئىچىدە پالاكەتكە ئۇچراپ سېپى قالايمىقانلاشقانلىقىنى كۆرگەن سۇلايمان خاننىڭ ئەسكەرلىرى قاچقانلارنى قوغلاشقا ۋە غەنىيمەتلەرنى قولغا كىرگۈزۈشكە باشلايدۇ[140]. بىردەمدە پالاكەتكە ئۇچرىغان ئەراتنا ياساۋۇللىرى بىلەن بىرلىكتە بىر

دۆڭنىڭ ئارقىسىغا قېچىپ بېرىپ يوشۇرۇنىدۇ. سۇلايمان خاننىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشتىن قۇتۇلغان ئەراتنا يوشۇرۇنغان دۆڭنىڭ ئارقىسىدا پال ئېچىش ئۈچۈن دۇمباقنىڭ ئۈستىگە ئاتقان ئوشۇقنىڭ تىك تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، بۇنى ياخشىلىق دەپ چۈشىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن غەلىبە قىلالىشىغا ئىشىنىدۇ ۋە ئىشەنچ بىلەن يوشۇرۇنغان دۆڭنىڭ چوققىسىغا چىققان ئەراتنا سۇلايمان خاننىڭ لەشكەرلىرىنىڭ تارقىلىپ كەتكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ناھايىتى ئاز لەشكەر بىلەن قالغانلىقىنى كۆرىدۇ. ئۇ ساقلاۋېرىپ پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويماسلىق ئۈچۈن دەرھال دۆڭدىن چۈشۈپ ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ ۋە سۇلايمان خاننى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالىدۇ[141]. سۇلايمان خان بىلەن ئۇنىڭ ياساۋۇللىرى ئەراتنانىڭ بۇ ھۇجۇمغا تاقابىل تۇرالماي، قېچىشقا باشلايدۇ. ئۇرۇشنىڭ بېشىدا ئەراتنانىڭ ئەسكەرلىرىنى قوغلاشقا كەتكەن ۋە غەنىيمەت ئېلىش بىلەن ئالدىراش يۈرگەن سۇلايمان خاننىڭ لەشكەرلىرىمۇ خاننىڭ قاچقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلارمۇ قاچىدۇ. ئەراتنا بولسا ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىپ زەپەر قازىنىدۇ[142].

ئەراتنانىڭ غەلىبىسى، سۇلايمان خاننىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشقان قارانبۇك ئۇرۇشى كۆپ سانلىق مۇئەللىپلەرنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا 1343-يىلى 9-10-ئايلاردا يۈز بەرگەن[143].

ئەمىر ئەراتنانىڭ قارانبۇكتا غەلىبە قىلىشىدا ئاماسيا ئەمىرى كۇرد بەگ ۋە ئوغلى ھاجى قۇتلۇق شاھ بىلەن ئاماسيا ۋالىيسى زەيىنەددىن تۈلنىڭ رولى چوڭ بولغان. كۇرد بەگ ئۇرۇشتا ھاياتىدىن ئايرىلغان. بۇ ئۇرۇشتا ئەمىر ئەراتنانىڭ

لەشكەرلىرىدىنمۇ ناھايىتى كۆپ زىيان بولغان. سۇلايمان خاننىڭ لەشكەرلىرىدىن كۆپ سانلىقى ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ئەسىرگە چۈشكەن. بۇ ئەسىرلەر ئارىسىدا تېخى ھەسەن چوباننىڭ ئەمىرلىرىمۇ بار. بۇ غەلىبە بىلەن ئەراتنا ۋە ئۇنىڭ قوشۇنىمۇ سۇلايمان خان ۋە ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ ناھايىتى كۆپ مۈلكىنى غەنىيمەت ئالغان[144] . بۇ غەنىيمەتلەرنىڭ بىر قىسـ ـمىنى ھەلەپ ۋالىيسى يىل بۇغا يەھيەۋىيگە ئەۋەتىپ بەرگەن بولسىمۇ، دۇلقادىرلاردىن قاراجا ئۆز تەۋەلىكىدىن ئۆتكەن بۇ غەنىيمەتنى تارتىۋالىدۇ. بۇنىڭغا دەرغەزەپ بولغان يىل بوغا قاراجاغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن ئاۋۋال لەشكەر ئەۋەتىدۇ. ئارقىدىن ئۆزىمۇ كېلىدۇ. ئەمما ھەر ئىككىسى قاراجانى يېڭەلمەيدۇ[145] .

ئەمىر ئەراتنا شەيخ ھەسەن چوباننىڭ قارانبۇكتىكى مەغلۇبىيىتىدىن قورقۇپ قالمايدىغانلىقىنى مۆلچەرلەپ، سۇلايمان خاننى قوغلىمىغىنىدەك، ئىلگىرى شەيخ ھەسەن چوباننىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن ئەرزۇرۇمدىن شەرقىي قاراھىسارغىچە بولغان يەرلەرنىمۇ قايتۇرۇۋېلىشقا دەرھال ئاتلانماي، تەدبىر بىلەن ھەرىكەت قىلىشنى بىلگەن. شەيخ ھەسەن چوبانى ئانادولۇغا جازا يۈرۈشى قىلدۇرۇپ كۈتكەن نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەنلىكتىن، قارانبۇك ئۇرۇشىدا سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەن ئەمىرلەردىن ياقۇپ شاھ بىلەن تاغىسىنىڭ ئوغلى قوچ ھۈسەيىننى زىندانغا تاشلاپ، يېڭىلگىنىگە چىديالمىغانـ ـلىقىنى ئىپادىلىگەن. بۇنداق سەپرا ۋە قارام ئادەمنىڭ يېـ ـڭىلگىنىگە تەن بەرمەيدىغانلىقى شۈبھىسىز ئىدى. ئەمما بۇ ئىنتىقامنى ئېلىشقا ئۆمرى يار بەرمىگەن، يەنى قارانبۇك ئۇرۇـ

شىدىن ئىككى ئاي كېيىن شەيخ ھەسەننىڭ خاتۇنى ئىززەت مۇلك 1343 ـ يىلى 12 ـ ئايدا شەيخ ھەسەننى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. بۇ ۋەقە ئەراتنا ئۈچۈن ئىككىنچى قېتىملىق غەلىبە بولىدۇ[146]. شەيخ ھەسەندەك ئانادولۇنىڭ شىرىن چۈشىنى كۆرۈۋاتقان ئەڭ خەتەرلىك رەقىبىنىڭ بىئەجەل ئۆلتۈرۈلۈشى ئانادولۇنى ئىدارە قىلىۋاتقان ئەمىر ئەراتنانى راھەت بىر نەپەس ئېلىش ۋە ئەركىن ھەرىكەت قىلىش شارائىتىغا ئېرىشتۈرىدۇ[147]. شەيخ ھەسەن چوبانىنىڭ ئىنىسى مەلىك ئەشرەف چوبانى (1343 ـ 1357) مۇ ئەراتنانى ئۆزىگە تەۋە قىلىشقا تىرىشقان بولسىمۇ، مەقسىتىگە يېتەلمەيدۇ. چۈنكى ئەراتنا مەلىك ئەشرەفكە تەۋە بولۇش تەكلىپىنى جاسارەت بىلەن رەت قىلىش، بۇ خەتەر- دىن قۇتۇلۇشنى بىلىدۇ ۋە ئانادولۇدىكى ئورنىنى مۇقىم ھالەتتە ساقلاپ قالىدۇ[148].

قارانبۇك ئۇرۇشى تارىختا ئاز ئۇچرايدىغان ئۇرۇشلارنىڭ بىرى دەپ قارىلىدۇ. ئويلىمىغان ۋاقىتتا ۋە بىر شەكىلدە مەغلۇبىيەتنى غەلىبىگە ئۆزگەرتكەن ئەمىر ئەراتنا دۈشمەنلىـ- رىنىڭ شىرىن چۈشىنى بۇزۇپ، دوستلىرىنى ھەيرانلىقتا قالدۇرۇپ، ئانادولۇنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا گېپى ئۆتىدىغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ ئەمىر ئەراتنانىڭ غەلىبىسى بىلەن چوبانىيلارنىڭ ئانادولۇدا ھاكىمىيەت قۇرۇش خىيالى كۆپۈككە ئايلىنىدۇ ھەم ئەراتنا ئۈچۈنلا ئەمەس، پۈتۈن ئانادولۇدىكى تۈرك بەگلىكلىرىمۇ يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان يېڭى بىر خەتەردىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ.

تۈركىيە تارىخىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان قارانبۇك ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەمىر ئەراتنانىڭ ئانادولۇدا دۆلەت

قوٗرۇش يولىدىكى ھەربىي ۋە سىياسىي نوپۇزىنى ئانادولۇدىكى باشقا بەگلەر ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىرگە، ئۆزىگە تولۇق مۇستەقىللىق يولىنى ئاچىدۇ. تۆۋەندە بايان قىلىنىدىغىنىدەك، ھەقىقەتەنمۇ ئەمىر ئەراتنا قارانبۇكتىكى غەلىبىسىدىن كېيىن مۇستەقىللىققا ئېرىشىش بىلەن بىرگە، ئانادولۇدىكى باشقا بەگلەرنىمۇ ئۆزىگە ھۆرمەت ۋە ئىكرامدا تۇرىدىغان بىر ۋەزىيەتتە تۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ[149].

5. ئەراتنانىڭ سۇلتانلىق دەۋرىدىكى پائالىيەتلىرى

مەلۇم بولغىنىدەك، قارانبۇكتىكى غەلىبىسى ۋە ئارقىدىنلا شەيخ ھەسەن چوبانىينىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ئەمىر ئەراتنانى ۋە ئانادولۇدىكى باشقا تۈرك بەگلەرنى قاتتىق خۇش قىلىۋېتىدۇ. ناۋادا ئەمىر ئەراتنا چوبانىيلارغا قارشى بۇ بۈيۈك غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەلمىگەن بولسا، بەلكىم ئانادولۇدىكى تۈرك بەگلىكلىرىنىڭ مۇستەقىللىقى خەتەرگە ئۇچرايتتى. بولۇپمۇ ئانادولۇدا تۈرك بىرلەشمىسىنى قۇرغان ۋە ئالەمشۇمۇل بىر دۆلەت بولۇپ تارىخ سەھنىسىگە چىققان ئوسمانلى سۇلتانلىقىدىن تېخىمۇ گەپ ئاچقىلى بولمايتتى. شۇڭا ھەم ئەراتنانى كۈچلەندۈرگەن، ھەم تۈرك بەگلىرىنى ئالدىغا كېلىدىغان يېڭى بىر خەتەردىن قۇتقۇزۇپ قالغان قارانبۇك ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىنىڭ تۈركىيە تارىخىدىكى ئەھمىيىتىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىقىمىز لازىم.

1) مۇستەقىللىق جاكارلاپ، ئەراتنا دۆلىتىنى قۇرۇشى

1327-يىلى ئەمىر تۆمۈرتاش مىسىرغا پاناھلىق تىلەپ قاچقاندىن كېيىن، ئەمىر ئەراتنا ئانادولۇنىڭ ئىشلىرىنى بېجىرىشتىكى ئەڭ ھوقۇقلۇق كىشى بولۇش سۈپىتى بىلەن ۋەزىپە ئىجرا قىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ، ئىلگىر-ئاخىر بولۇپ ئەبۇ سەئىد باھادىرخاننىڭ ۋە مەلىك ناسىرنىڭ ھىمايىسىدە تۇرۇپ، مەۋجۇتلۇقىنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

ئەمىر ئەراتنانىڭ باغدادتا دۆلەت قۇرغان شەيخ ھەسەن جەلايىر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ دەرىجىسىنى بىلگىلى بولمىسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ بىلەن سەممىي مۇناسىۋەتتە

بولغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايمىز. چۈنكى ئەراتنا سەمىميتىنى ئېنىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن 1340 ـ يىلىدىن كېيىن ئوغلى شەيخ ھەسەننى باغدادتىكى شەيخ ھەسەن جەلايىرنىڭ يېنىغا ئەۋەتىشنى قارار قىلىدۇ. ئەراتنانىڭ ئوغلى شەيخ ھەسەن باغدادقا قاراپ يولغا چىققان بولسىمۇ، يېرىم يولدىن قايتىپ كېلىدۇ. بۇ چالا قالغان زىيارەتتىن ئەراتنانىڭ كونا خوجىسى شەيخ ھەسەن جەلايىر بىلەن دوستلۇقىنى داۋاملاشتۇرىۋاتـ ـقانلىقىنى چۈشىنىۋالغىلى بولسىمۇ، جەلايىرغا تەۋە بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى ئېنىق بىلەلمەيمىز.

ئەراتنا ئىلخانىيلارنىڭ سەلتەنەت كۈرەشلىرى بولۇۋاتقاندا، كۆرۈنۈشتە ئىلخانىيلارغا تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ تۇرسىـ ـمۇ، ۋاقتى ۋە پۇرستى كەلگەندە مۇستەقىللىق جاكارلاشتىن يانمىغان. ئەراتنانىڭ ئۆز نامىدا ئاتالغان دۆلەتنىڭ مۇستەـ قىللىقىنى جاكارلىشى ھەققىدە ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار مەۋـ جۇت.

ئەراتنا تۆمۈرتاشنىڭ ئۆزىنى ئانادولۇغا باش ۋالىيلىقنى ۋاكالىتەن بېجىرىشكە قويۇپ كەتكەن 1327 ـ يىلىدىن ئەبۇ سەئىد ۋاپات بولغان 1335 ـ يىلىغىچە سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ پەقەت ۋالىيسى بولۇشتىن باشقا ئالدىغا ئۆتەلمىگەن. پەقەت «ئەمىر» ۋە «نويان» ئۇنۋانلىرىنى ئالغان[150]. بۇ ئەمەللەر شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، ئەراتنا تېخىچە مۇستەقىل بىر دۆلەت ئەربابى بولالمىغان. بۇ سەۋەبتىن ئۇ ئۆز نامىغا خۇتبە ئوقۇتالمىغان ۋە تەڭگە قۇيدۇرالمىغان. مەلۇم بولغىنىدەك، 1332 ـ 1333 ـ يىللىرى سىۋاسنى زىيارەت قىلىپ ئەراتنا بىلەن كۆرۈشكەن سەيياھ ئىبنى بەتۇتە ئەمىر ئەراتنانىڭ: «ئىراق

ھۆكۈمدارىنىڭ ئانادولۇدىكى ۋەكىلى» ئىكەنلىكىنى خاتىرىلەپ، يۇقىرىقى كۆز قاراشنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ[151].

شەيخ ھەسەن جەلايىر سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ 1335-يىلىدىكى ۋاپاتىدىن كېيىن، ئانادولۇدىن ئايرىلغاندا ئورنىغا ئەراتنانى ۋەكىل قىلىپ تەيىنلىگەن. ئانادولۇنىڭ باش ۋالىيلىقىنى ئۆتەۋاتقان ئەراتنانىڭ ئىلخانىيلاردىكى ئىچكى زىددىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، ئىلخانىيلارغا بولغان تەۋەلىكىنى ئۈزۈپ، پەقەت شەيخ ھەسەن جەلايىر بىلەنلا مەنىۋى جەھەتتىكى تەۋەلىكىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقانلىقىنى يۇقىرىدا بايان قىلغانىدۇق. شۇڭا ئەمىر ئەراتنا شەيخ ھەسەن جەلايىرنىڭ ئىراندىكى ئىشلىرى سەۋەبىدىن ئانادولۇغا يەنە قايتالمايدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىشقا ئاتلانمىغان. ئەمما 1338-يىلى شەيخ ھەسەن جەلايىرنىڭ رەقىبى شەيخ ھەسەن چوبانىيغا بېرىلگەندىن كېيىن، ئەراتنا شەيخ ھەسەن چوبانىينىڭ ئۆزىگە ئىتائەت قىلغۇزۇش تەكلىپىنى رەت قىلىپ، مۇستەقىللىق جاكارلاش يولىدىكى تۇنجى قەدەمنى باسىدۇ. ئەراتنا بۇنداق ئىلگىرىلەشلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، بۇ ھەقتە يېزىلغان تارىخلاردا ئەراتنانىڭ ئۆز نامىدا خۇتبە ئوقۇتقانلىقى ۋە تەڭگە قۇيدۇرغانلىقىغا دائىر بىر خاتىرە تېپىلمىغىنىدەك، «سۇلتان» ئۇنۋانىنى ئىشلىتىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى، ئەمىر ئەراتنانىڭ بۇ يىللاردا شەيخ ھەسەن چوبانىينىڭ ھۇجۇمىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن مەملۇق سۇلتانى مەلىك ناسىرغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ھىمايىسىگە كىرىش سەۋەبى بىلەن، سۇلتان

ئۇنۋاننى ئېلىشقا رۇخسەت قىلىنمىغان. شۇڭا سۇلتان بولغاندا ئاندىن ئۆز نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇپ تەڭگە قۇيدۇرۇشقا بولىدىغانلىقى سەۋەبىدىنمۇ، ئۆز نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇپ، تەڭگە قۇيدۇرۇشى مۇمكىن بولمايتتى[152].

ئەمدى شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئەراتنا بېشىغا كۈن چۈشكەن هامان مەملۇق سۇلتانىنىڭ هىمايىسىگە كىرىۋالغان. ياخشىراق كۈن كۆرگەن هامان مۇستەقىللىقنى نامايان قىلىش بىلەن بىرگە، سىياسىي مەۋجۇتلۇقىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ۋەزىيەتكە قاراپ هەرىكەت قىلىپ غەلىبە قىلغان.

ئىچكى ۋە تاشقى خەتەردىن قۇتۇلغانلىقىنى قىياس قىلغان ئەراتنا 1339 ـ 1340 ـ يىللىرى مۇستەقىللىق جاكارلاپ، سۇلتان ئۇنۋانىنى ئالغانلىقى خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ[153]. شۇ يىللاردا شەيخ هەسەن جەلايىرنىڭ سۇلتان دەپ جاكارلىغان جىهان تۆمۈرنىڭ نامىغا ئاتاپ، ئانادولۇدا تەڭگە قۇيدۇرغانلىقىغا قاراپ[154]، ئەراتنانىڭ ئۆز نامىغا ئاتاپ، ئانادولۇدا تەڭگە قۇيدۇرغان ياكى قۇيدۇرمىغانلىقى هەققىدە ئېنىق ماتېرىيالغا ئىگە ئەمەسمىز. ئەينى چاغدا ئەراتنا ئانادولۇدا مەملۇق سۇلتانى نامىغا خۇتبە ئوقۇتمىغانلىقى ۋە تەڭگە قۇيدۇرمىغانلىقى سەۋەبىدىن قاراجا دۇلقادىرنىڭ دارەندە قەلئەسىنى مەلىك ناسىرنىڭ تارتىۋالغانلىقىغا قارىغاندا، ئەراتنا ئانادولۇنى ئىدارە قىلىشتا ئۆز مەنپەئەتىگە قايسى بىر يول مۇۋاپىق كەلسە، شۇ يولنى تاللاپ مېڭىۋەرگەن، يەنى بەزىدە مەملۇق سۇلتانلىقىدىن پاناهلىق تىلىسە، بەزىدە شەيخ هەسەن جەلايىر ۋە ئۇ تىكلىگەن سۇلتانلارغا بويسۇنغان. بەزىدە تېخى مۇستەقىللىق جاكارلاشتىنمۇ يانمىغان. ئەراتنا بۇ

سىياسىتىنى مەملۇق سۇلتانى مەلىك ناسىرنىڭ ۋاپاتىغىچە ھەتتاكى ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنمۇ سىستېمىلىق بىر شەكىلدە تۇتۇپ، ئاۋۋال سۋاسنى، ئاندىن قەيسەرىنى مەركەز قىلىپ ئۆز نامىدا خاتىرىلەنگەن دۆلەت قۇرۇشنىڭ ئۇلىنى سالغان.

ئەراتنا دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىسى ئەمىر ئەراتنانىڭ «سۇلتان» ئۇنۋانى بىلەن بىرگە «ئالائىددىن»، «رەشىددىن»، «سەيفەددىن» دېگەن ئەمەل نامى بىلەنمۇ خاتىرىلەنگەنلىكى مەلۇم[155]. ئەراتنا 1340 ـ يىلىدىن كېيىن ئۆز نامىغا «ئالائىددىن» ئۇنۋانى بىلەن كۈمۈش تەڭگە قۇيدۇرغان[156]. ئەمما بۇ كۈمۈش تەڭگىنىڭ قۇيدۇرۇلغان يىلىدىكى شۈبھىلىك يېرى شۇكى، ماقرىزىنىڭ «1339 ـ 1340 ـ يىللىرىدا ئەراتنانىڭ مەملۇق سۇلتانى نامىغا خۇتبە ئوقۇتمىغانلىقى ۋە تەڭگە قۇيدۇرمىغانلىقى ھەققىدە خەۋەر كەلدى» دېگىنىگە قارىساق، ئۇ ئادىتى بويىچە يەنە بىر پۇرسەت تېپىپ، مۇستەقىللىق جاكارلىغانلىقىنى چۈشىنىۋالا ـ لايمىز. لېكىن، ئەراتنانىڭ خوتۇنى سۇلى پاشانىڭ 1339 ـ يىلى ئورنىتىلغان قەبرە تېشىدا «مەلىك، نويان، ئەمىر» دېگەن ئۇنۋانلار بىلەن خاتىرىلىنىپ[157]، يۇقىرىقى ئۇنۋانلىرى بىلەن ئېلىنمىغان.

كۆپ يىللاردىن بېرى سۇلتاننىڭ ھىمايىسىدە پاناھلىنى ـ ۋاتقان ئەراتنا 1341 ـ يىلى مەلىك ناسىرنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، مەملۇق ئەمىرلىرى ئارىسىدا باش كۆتۈرگەن ۋە ئۆزئۆزىچە داۋاملاشقان تەخت تالىشىش كۈرىشىدىن پايدىلىنىپ ئەركىن ھەرىكەت قىلغان ۋە مۇستەقىللىققا ئېرىشكەن. مىسىر ۋە سۈرىيەلەردە مەيدانغا كەلگەن

زىندىيەتلەردىن پايدىلانغان ئەرەتنا مەملۇقلارنىڭ ھىمايىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئۆزىنى «سۇلتان» دەپ جاكارلايدۇ، ھەتتا ئىلگىرى قولىدىن چىقىپ كەتكەن دارەندەنىمۇ قايتۇرىۋالىدۇ[158].

ئەرەتنانىڭ 1341 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۆز نامىغا تەڭگە قۇيدۇرغانلىقىغا قاراپ، مۇستەقىللىق جاكارلىغان ۋاقتىنى 1341 ـ يىلى دەپ قوبۇل قىلىش لازىم. بۇنىڭ بىلەن بىرگە شەيخ ھەسەن چوبانىينىڭ تەھدىتىگە قارىتا تەدبىر قوللىنىش ئۈچۈن 1342 ـ 1343 ـ يىللاردا مەملۇق سۇلتانى ئىمادەددىن ئىسمائىلغا قەيسىرىنىڭ قازىسى سىراجىددىن سۇلايماننى بىر مەكتۇپ بىلەن ئەۋەتىپ، مەلىك ناسىرنىڭ زامانىدىكىدەك، ئۆزىگە ئانادولۇنىڭ نائىپلىقىنى بېرىشنى ئىلتىجا قىلغانلىقىنى بىلدۇق. بۇنىڭغا قارىغاندا ئەرەتنانىڭ ئاشكارا ھالدا مۇستەقىللىقنى قولغا ئېلىشى ۋە ئۆز نامى بىلەن ئاتالغان ئەرەتنا دۆلىتىنى قۇرۇشى شەيخ ھەسەن چوبانىينىڭ سۇلايمان خان قوماندانلىقىدىكى قوشۇنغا قارشى قارانبۈكتە غەلىبە قىلىشى ۋە ئارقىدىنلا چوڭ دۈشمىنى شەيخ ھەسەن چوبانىينىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن مۇمكىن بولغان[159].

ئۆزىنى «سۇلتان» دەپ جاكارلىغان ئەرەتنا يالغۇز تەۋەلىكىدىلا ئۆزى نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇپ، تەڭگە قۇيدۇرۇپلا قالماستىن، يەنە ئانادولۇدىكى تۈركمەن بەگلىرىگە ئۆزىنى تونۇتۇپ، ئابرۇيىنى ئېتىراپ قىلغۇزغان. ئەرەتنانىڭ نامى ئابىدە، ۋەقفنامە ۋە تەڭگىلەردە «سۇلتان» ئۇنۋانى بىلەن خاتىرىلەنگەن. يەنى قەيسەرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قەدىمكى نامى بولغان دەۋەلى قاراھىسار ياكى ياۋاشھىسار دەپ

ئاتالغان بۇگۇنكى يەشلهپسار ۋىلايىتىدە ئەراتنا 1346 ـ 1347 ـ يىللىرى سالدۇرغان ئۇلۇغ جامەنىڭ دەرۋازىسى ئۈستىگە ئويۇلغان ئابىدىدە، سىۋاستىكى گۇدۇك مۇنارىغا دەپنە قىلىنغان ئوغلى شەيخ ھەسەننىڭ 1347 ـ يىلى ئورنىتىلغان قەبرە تېشىدا، توكاتتىن تېپىلغان 1348 ـ يىلى ئورنىتىلغان ئابىدىدە ئەراتنا «سۇلتان» دېگەن ئۇنۋانى بىلەن خاتىرىلەنگەن[160]. يەنە ئەراتنانىڭ ئوغلى ئىززەددىن جافەر تۈزگەن قەيسەرىدىكى بۇنيان ۋىلايىتى قاراقايا يېزىسىدىكى سەييىد ئىسا ۋەقفنامىسى ۋە ئەراتنا نامىغا قويۇلغان تەڭگىلەردە «سۇلتان» ۋە «ئالائىددىن» دېگەن ئەمەل ناملىرىنى قوللانغان[161]. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەراتنانىڭ «سۇلتان» دېگەن ئۇنۋانى بىلەن بىللە «ئالائىددىن» دېگەن ئۇنۋانىنىڭ قوشۇپ ئاتىلىشى، مۇستەقىللىق جاكارلاشتىن ئىلگىرىكى 1343 ـ يىلىدا قارانبۇكتىكى غەلىبىسىدىن بۇرۇنمۇ ئاندا ـ مۇندا كۆرۈنگەن بولسىمۇ، ئېنىق قىلىپ يۇقىرىقى ئۇنۋانلارنى ئۈزلۈكسىز قوللىنىپ مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈشى كۆپ سانلىق مۇئەللىپلەرنىڭ ئورتاق كۆزقارىشى بويىچە قارانبۇكتىكى غەلىبىسىدىن كېيىن مۇمكىن بولغان.

2) تەۋەلىكىدىكى شەھەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى

سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا ئانادولۇدا سۇلتانلىق قۇرغان سەلجۇقلارغا تەۋە بولغان كۆپ قىسىم زېمىنغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، كاللا ئىشلىتىپ، سىستېمىلىق سىياسەت يۈرگۈزۈش ئارقىلىق ئانادولۇنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى قوغداپ قالغان. ئانادولۇ تۇپراقلىرىدىكى بۇ شەھەرلەر سەلجۇق سۇلتانلىقىنىڭ

بىردىنبىر مەدەنىيەت ۋە سودا مەركەزلىرى بولۇپ تەرەققىي قىلىپ كەلگەنىدى. 1243 ـ يىلىدىكى كۆسەتاغ ئۇرۇشىدىن كېيىن ئىلخانىيلار ھاكىمىيىتىنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولسىمۇ، 1327 ـ يىلىدىن كېيىن ئىلخانىيلاردىن قۇتۇلغان سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا مۇستەقىللىق جاكارلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە ئۆتىدۇ.

سەلچۇق سۇلتانلىقىنىڭ مەدەنىيەت ۋە سودا مەركەز ـ لىرىدىن ھېساپلىنىدىغان ئانادولۇدىكى شەھەرلەر سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە ئۆتكەندىن كېيىن، ئەسلىدىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى بۇرۇنقىدەك داۋاملاش ـ تۇرغان.

سەلچۇق سۇلتانلىقىدىن «دارىلئەلا» (ئۇلۇغلۇق) دېگەن نام بىلەن قالغان سىۋاس ئىلخانىيلار دەۋرىدىمۇ ئەسلىدىكى مەدەنىيەت ۋە سودا مەركىزى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان. سۇلتان ئەراتنا ئانادولۇنى قولغا ئالغاندىن كېيىن سىۋاسنى ھۆكۈمەت مەركىزى قىلىپ بېكىتكەندىن كېيىنمۇ، سىۋاس شەھىرى تارىخىي رولىنى ئويناۋەرگەن. ئەراتنانىڭ ۋالىيلىق ۋە سۇلتانلىق دەۋرىدىمۇ سەلچۇق سۇلتانلىقى ۋە ئىلخانىيلار دەۋرىدىكىدەك سىۋاستا بەك كۆپ ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتكەچكە، بۇ ۋەقەلەر سىۋاسنىڭ مەدەنىي ۋە ئىقتىسادىي ھاياتىغا ئوخشىمىغان تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن. سىۋاس ئەراتنا دۆلىتىنىڭ ئۇلى سېلىنغان شەھەر بولغاچقا، بۇ شەھەردىكى قول ھۈنەرۋەنلەردىن تەشكىللەنگەن ئاھالىلەرگە سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا ئىنتايىن ياخشى مۇئامىلە قىلغان. ئاھالىلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي،

ئىجتىمائىي، دىنىي ۋە كەسپىي پائالىيەتلىرىگە پۇرسەت ۋە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىپ، شەھەرنى ھەر تەرەپتىن تەرەققىياتقا ئېرىشتۈرگەن[162]. مەلۇم بولغىنىدەك، سۇلتان ئەراتنا قارانبۇكتىكى غەلىبىسىدىن كېيىن ھۆكۈمەت مەركىزىنى قەيسەرىگە يۆتكىگەن بولسىمۇ، نەۋرىسى ئالائىددىن ئەلى زامانىغا كەلگەندە سىۋاس يەنە ھۆكۈمەت مەركىزى قىلىنىپ، دۆلەتنى بۇ يەردە ئىدارە قىلىشقا باشلىغان.

سەلچۇق سۇلتانلىقى دەۋرىدە سۇلتان ئالائىددىن كەيقۇبات قەسرىدە ئۇرۇش تەييارلىقى قىلغانلىقى ئۈچۈن، كونيادىن قالسا ئىككىنچى مەركەز ھېساپلىنىدىغان قەيسەرى «دارىلمۇلۇك» دەپ ئاتالغان. سۇلتان ئەراتنا سىۋاستىن كېيىن، قەيسەرىنى پايتەخت قىلىپ تاللاش سەۋەبىدىن قەيسەرى مەدەنىيەت ۋە سودا مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن تۈركىيە تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. قەيسەرى شەھىرى ئالائىددىن ئەلىنىڭ ئاخىرقى زامانلىرى بىلەن مۇھەممەد II نىڭ دەۋرىدىن باشقا دەۋرلەردە، ئەراتنا دۆلىتىنىڭ مەركىزى بولۇش سۈپىتى بىلەن بەك كۆپ مۇھىم ھادىسىلەرگە شاھىت بولغان. قەيسەرى شەھىرى سەلچۇق سۇلتانلىقى ۋە ئاز بولسىمۇ ئەراتنالىقلار دەۋرىدىكى ئەسەرلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. شۇڭا ئەراتنا ۋە ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ئۆزى قەيسەرىگە سالدۇرغان كۆشك مەدرىسى ئىچىدىكى قەبرىستانلىققا دەپنە قىلىنغان[163].

سەلچۇقلار دەۋرىدىكى پالۋانلار ياكى قەھرىمانلار يۇرتى مەنىسىدە «دارلپەھلىۋانىيە» دەپ ئاتالغان نىغدە، ئەراتنا دەۋرىدىمۇ مۇھىم شەھەر مەركەزلىرىنىڭ بىرى ھېساپلانغان.

ئىلخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانى ئاباقاخان يەتتە ئەمرلەشكەرنىڭ بىرى سۇنغۇر ئاغانى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان نىغدە شەھرىنى يېڭىدىن تەرتىپكە سالغۇزۇش ئۈچۈن ئانادولۇغا ئەۋەتكەندە، ئۇ نىغدەدە مۇستەقىللىق جاكارلاپ، ئەھمىيەتلىك پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان. لېكىن ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي نىغدە ئەراتنانىڭ قولىغا چۈشكەن[164].

ئەراتنانىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتكەن شەھەرلەرنىڭ يەنە بىرى بولسا، سەلچۇقلار زامانىدا ياردەمگە لايىق شەھەر مەنىسىدە «دارىلناسىر» دەپ ئاتالغان ئەرزىنجان شەھرىدۇر. قارانبۇك ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى شەيخ ھەسەن چوبانى ئەراتنانى ئۆزىگە تەۋە بولۇشنى تەلەپ قىلغاندا، ئەراتنا رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن ئەرزىنجاننى ئىشغال قىلىۋالغان. قارانبۇك ئۇرۇشىدىن كېيىن شەيخ ھەسەن چوباننىڭ ئورنىغا چىققان مەلىك ئەشرەفنىڭ قابىلىيەتسىزلىكى ۋە دۆلەتنى باشقۇرالماسلىقىدىن پايدىلانغان سۇلتان ئەراتنا ئۆزىگە تەۋە زېمىننى ئەرزىنجانغىچە كېڭەيتىۋالدۇ. ئىلخانىيلارنىڭ باش ۋالىيلىقىنىڭ سىياسىي قۇرۇلمىسىغا قايتقاندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن ئەراتنا دۆلىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە قوشۇلغان ئەرزىنجان ئۆز نۆۋىتى بىلەن ئاھى ئاينابەگنىڭ 1348-يىلى سۇلتان ئەراتنا مۇتلەق ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلغانلىقىنى ۋە تارىخىي ماتېرىياللاردىن چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. ئەراتنا دەۋرىدە ئەرزىنجان ئەمىرلىكىنىڭ پىر ھۆسەين بەگ ۋە ئاھى ئاينا بەگنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن مۇتاھھارتەن بەگنىڭ ئىدارىسىگە ئۆتكەن[165].

سەلچۇقلار دەۋرىدە ئىززەت شەھرى مەنىسىدە «دارىلئەزىز» دەپ ئاتالغان ئاماسيا 1341-يىلىنىڭ باشلىرىدا

ئەراتنانىڭ قولىغا ئۆتتى. ئاماسيا بىر مەزگىل ئەراتنانىڭ قولىدا تۇردى. ئەراتنانىڭ نەۋرىسى سۇلتان ئالائىددىن ئەلىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، هاجى شادگەلدى تارتىۋالىدۇ[166].

سەلچۇقلار دەۋرىدە يارىدىم شەهرى مەنىسىدە «دارىننۇسرەت» دەپ ئاتالغان توكات شەهرى 1335-يىللىرىدىن كېيىن ئەراتنانىڭ هاكىمىيىتىگە تەۋە بولىدۇ. ئەراتنا توكاتنى ئىدارە قىلىش هوقۇقىنى ئىلگىرى ئۆزىگە تەۋە بولغان سەبۇكتاي ئەۋلادىدىن مۇهەززىبەددىن ئۇلۇغبەگكە ۋە ئاخىردا ئاماسيا ئەمىرى بولغان زەيىنىددىن تۇلىبەگكە بېرىدۇ[167].

سەلچۇقلار دەۋرىدە مۇستەهكەم شەهەر مەنىسىدە «دەرىلهىسىن» دېگەن نامى بىلەن مەشهۇر ئەنقەرەنى سۇلتان ئەراتنا ۋە ئوغلى غىياسىددىن مۇهەممەد تەيىنلىگەن ۋالىيلار ئىدارە قىلغان[168]. مەلۇم بولغىنىدەك، ئەنقەرە ئەراتنالىقلار، قارامانلار ۋە ئوسمانلىلار ئارىسىدا قولدىن قولغا ئۆتۈپ يۈرۈپ ئەهمىيەتلىك رول ئوينىغان بىر شەهەردۇر.

سۇلتان ئەراتنانىڭ هاكىمىيىتىگە تەۋە يۇقىرىقى شەهەرلەردىن باشقا يەنە مۇنداق شەهەر ۋە بازارلار بار. سەلچۇقلار دەۋرىدە «دارۇززەفەر، دارۇلجىها، دارىررىبات» دەپ ئاتالغان ئاقساراي[169]، ئۇلۇغلۇق شەهرى مەنىسىدە «دارىلجەلال» دەپ ئاتالغان بايبۇرت[170]، گۇمۇش، چورۇم، دەۋەلى، قاراهىسار، جانىق، زىلە، ئۇرگۇپ، شەرقىي قاراهىسار، هارپۇت، مەرزىفۇن، نىقسار، سىنوپ، ئەرزۇرۇم، دىۋرىغى، قىرشەهىر، دارەندە ۋە قونياغا ئوخشاش ئاهالىلەر كۆپ ئولتۇراقلاشقان مەركەزلەر بىلەن بۇ يەرلەرگە تەۋە

بولغــان جــايلارمۇ ئەراتنانىــڭ هــاكىمىيىتىگە تەۋە بولغــان. يۇقىرىقىلارغا قوشۇلۇپ يەنە نەۋشەھىر، يوزگـات، تـۇنجەلى، جەنــۇبىي گىرەســۇن ۋە شــىمالىي مالاتىيــامۇ ئەراتنانىــڭ هــاكىمىيىتىگە تەۋە بولــۇپ، زېمىنىنىــڭ ئومــۇمىي مەيــدانى 214مىڭ كۋادرات كىلومېتىرغا يەتكەن[171].

مەلـۇم بولغىنىـدەك، دارەنـدە كېيىـنچە مەملۇكلار قولىغا، ئەرزۇرۇم بىـلەن بـايبۇرت تەرەپـلەر بولسـا ۋاقىتلىـق شـەيخ ھەسـەن چوبانىينىــڭ قولىغــا چۈشــكەن بولســىمۇ، كېــيىن قۇتۇلـــۇپ ئەراتنــــا ۋە ئــــوغلى مۇھەممەدنىــــڭ قولىغـــــا چۈشكەنلىكىنى ئۇلار قۇيدۇرغان تەڭگىلەردىن چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ[172].

يۇقىرىقىلاردىن شـۇنى كـۆرۈۋالغىلى بولىـدۇكى، سـەلچۇق سۇلتانلىقى زېمىنىنىڭ مۇتلەق كـۆپ قىسـمى، يەنـى شـەرقتە چىلدىر-ئاھىشقادىن، غەربتە ئەنقەرە ۋە ئۇنىڭ ئەتـراپىغىچە، شىمالدا سامسۇندىن جەنۇبتا قونيا يايلاقلىرىـدىكى تروســـ ـلارغىچە بولغان زېمىـن سـۇلتان ئەراتنـا قۇرغـان ئەراتنـانىيلار هاكىمىيىتىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتكەن[173].

3) مەلىك ئەشرەف چوبانى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

شەيخ سەن چوبانىينىڭ ئورنىغـا چىققـان ئىنىسـى مەلـىك ئەشرەف زالىم، نورمالسىز، قورقۇنچلـۇق، سـۆزىگە ئىشـەنگىلى بولمايدىغان بىر ئەمىر بولۇشـىغا قارىمـاي، ئـۇ ئەزەربەيجان، ئىران، ئىراقنـى ئـۆز ئىچىـگە ئالغـان كەڭـرى بىـر مەملىكەتـتە تۇغقانلىرىنى، ئەمىرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، خەلقنـى بـۇلاپ-تـالاپ، 1343-يىلىدىن 1358-يىلىغىچە 14يىل هۆكۈم سۈرگەن[174].

سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ نوپۇزىنى ۋە ھەيۋىسىنى ئاشۇرغان ئامىللارنىڭ بىرى بولسا شەيخ ھەسەن چوبانى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن چوبانىيلار ئارىسىدا مەيدانغا كەلگەن رىقابەت ۋە بۆلۈنۈشتىن ئىبارەت ئىدى. سۇلتان ئەراتنا رىقابەت ۋە زىددىيەتلەرنى تېخىمۇ كۈچەيتىش ئۈچۈن شەيخ ھەسەن چوبانىينىڭ شەرقىي قاراھىسار قەلئەسىگە سولاپ قويغان تاغىلىرىدىن سۇرغان ۋە ياغىباستى بەگلەرنى بايرامشاھقا قويۇۋېتىدۇ. زىنداندىن قۇتۇلغان سۇرغان چوبانى 1344 ـ 1345 ـ يىللىرى سۇلايمان خان ۋە ساتىبەگلەر بىلەن دىيارىبەكىردىكى سۇتاي ئەمىرى بارانبايىنىڭ ئوغلى ئىبراھىم شاھنىڭ يېنىغا كېلىپ، رەقىبى مەلىك ئەشرەفكە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ياردەم سورايدۇ. ئىبراھىم شاھ بۇ ئىلتىماسقا ماسلىشىپ، پۈتۈن لەشكەرلىرىنى توپلاپ سۇرغان بىلەن ئۇرۇشقا ئاتلانغان بولسىمۇ، 1345 ـ 1346 ـ يىللىرى ئالاتاغدىكى ئۇرۇشتا قاتتىق مەغلۇب بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇلاردىن سۇلايمان خاندىن باشقا ھەممىيلەن سۇلتان ئەراتنادىن پاناھلىق تىلەپ كېلىدۇ. ئالاتاغدىكى ئۇرۇشتا مەلىك ئەشرەفكە مەغلۇپ بولغان چوبانى تەبرىزدە مۇستەقىللىق جاكارلايدۇ. ئىبراھىم سۇتايلى بولسا پالەچلىك كېسىلى بىلەن 1350 ـ يىلى ۋاپات بولىدۇ. ئىبراھىم شاھنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان ھاجى تۇغاي سۇتايلىنىڭ ئوغلى پىرمۇھەممەدنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن سۇتاي بەگلىكىنىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئانادولۇدىكى ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بېرىلىدۇ. بۇ يەرلەردە تۈركمەنلەر، يەنى قاراقويۇن بەگلىكى بىلەن ئاققويۇن

ھاكىمىيىتى باشلىنىدۇ. بۇ تەرەققىياتلار نەتىجىسىدە سۇتايلارنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنى تەشكىل قىلغان بارانباي ئۇرۇقىدىكىلەر ئۇتتۇرا ئانادولۇغا كۆچۈپ كېلىپ ئەراتنانىڭ خىزمىتىگە كىرىدۇ[175].

سۇلتان ئەراتنانىڭ يېنىغا ئىلتىجا قىلىپ كەلگەن سۇرغان ئىبراھىم شاھقا ئىلتىجا قىلغىنىدەك، ئەراتناغىمۇ مەلىك ئەشرەفكە قارشى ئۇرۇش قىلىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. سۇلتان ئەراتنا پايدىسىدىن زىيىنى كۆپ بولغان بۇ ئىلتىماسقا نىسبەتەن، بۇ ھەرىكەتلەرنىڭ نۇرغۇن جايلاردا مەغلۇب بولۇۋاتقانلىقىنى ئويلاپ، كاللىسىنى ئىشلىتىپ بىھۇدە دەردكە قالماسلىق ئۈچۈن ئۆزىنى چەتكە تارتىدۇ. ئەراتنادىن كۆتكەن ئۈمىدى يوققا چىققان سۇرغان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئانادولۇدىن باغدادتىكى شەيخ ھەسەن جەلايىرنىڭ يېنىغا بېرىش ئۈچۈن ئاتلىنىدۇ. باغدادقا كەلگەن سۇرغال ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى شەيخ ھەسەن جەلايىردىن تەلەي سىناپ باققان بولسىمۇ، ئاخىر پالاكەتكە ئۇچرايدۇ[176].

سۇلتان ئەراتنانىڭ شەيخ ھەسەن جەلايىرغا ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، سۇرغاننىڭ ئىلتىماسىنى رەت قىلىپ، چوبانىيلار بىلەن دۈشمەنلىشىشتىن قاچقان بولسىمۇ، ئەراتنالار ھېچقاچان چوبانىيلار بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتتە ئۆتۈپ باقمىغان. مەلۇم بولغىنىدەك، مەلىك ئەشرەف نۇرغۇن سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن پۇرسەت تاپسىلا سۇلتان ئەراتناغا جازا يۈرۈشى قىلىپ ئانادولۇنىڭ ھۆكۈمدارى بولۇشنىڭ كويىدا يۈرگەن. مەلىك ئەشرەفنىڭ قىلمىش-ئەتمىشلىرىنى دىققەت بىلەن كۆزىتىپ كېلىۋاتقان سۇلتان

ئەراتنا ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئېھتىمالى بار دەپ، تەدبىر ۋە ھەرىكەت قوللانغان ۋە كونا دوستلىرى بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزمىگەن. ئەراتنانىڭ كاللا ئىشلىتىپ تېپىپ چىققان تەدبىرلىرى بولسا شەيخ ھەسەن جەلايىر بىلەن دوستلۇقنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ ھىمايىسىدە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىرگە، 1350 ـ 1351 ـ يىللىرى مىسىرغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ئىلگىرىكىدەك ئانادولۇنىڭ نائىپلىقىنى، يەنى ئانادولۇدا مەملۇق سۇلتانىنىڭ ۋەكىلى بولغانلىقى ھەققىدە ئۆزىگە پەرمان ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. مەملۇق سۇلتانى قاھىرەگە كەلگەن ئەلچىلەرنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋېلىپ، ئەراتناغا لازىم بولغان تەۋەلىك پەرمانىنى ئانادولۇغا ئەۋەتىپ، ئەراتنانى ھىمايىسىگە ئالىدۇ. ئەمما مەلىك ئەشرەف چوبانى ئەراتنانىڭ ئۆزىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن مەملۇق سۇلتانىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ، ئەراتنا ئۈستىدىن شىكايەتنامە يېزىپ، ئەلچى بىلەن سۇلتان سالىھقا ئەۋەتىدۇ. يەنى ئەراتنانى سۇلتانىنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈرۈۋېتىشكە كۈچەيدۇ. مەلىك ئەشرەف ئەراتنانى چوبانىيلار تەۋەلىكىدە پىتنە ـ پاسات تېرىپ ئىتتىپاقلىقنى بۇزغانلىقى ۋە ئەزەربەيجانلىق سودىگەرلەرنىڭ مىسىرغا بېرىپ كېلىشىنى مەنئىي قىلغانلىقى سەۋەبىدىن مەملۇق سۇلتانىغا شىكايەت قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن[177].

مەلىك ئەشرەف چوبانى مەملۇق سۇلتانىغا ئەرز قىلىشتەك مۇھىم سەۋەب تۈپەيلىدىن ئۆزى بىلەن ئەراتنا ئوتتۇرىسىدا بىرەر ئۇرۇش ـ جېدەل چىقىپ قالسا، مەلىك سالىھنىڭ

بتەرەپ تۇرۇشنى، ئارىغا كىرمەسلىكنى ئىلتىماس قىلىدۇ. ئەراتنا بىلەن مەلىك ئەشرەفنىڭ ئۆزىگە تۇتقان سىياستىنى ناھايىتى ياخشى كۆزىتىپ چۈشىنىۋالغان مەلىك سالىھ مەلىك ئەشرەفنىڭ ئەراتناغا لەشكەر تارتىپ بېرىشىغا قارشى تۇرمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ[178].

مەلىك سالىھ مەلىك ئەشرەفنىڭ سۇلتان ئەراتناغا قارشى تۇرۇش تەلىپىنى توغرا تېپىشى ھەر ھالدا ئەراتنانىڭ ئۆزىگە بولغان تەۋەلىك قارىشىدا سەمىمي بولمىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. چۈنكى، مەلۇم بولغىنىدەك، ئەراتنا قاچان بىر دۈشمەننىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىسا، مىسىر سۇلتانىغا يېقىنلاشقان. خەتەردىن قۇتۇلغاندىن كېيىن مۇستەقىل ھۆكۈمداردەك ھەرىكەت قىلىشقا كۆنىۋالغانىدى.

مەلىك ئەشرەف چوبانى سۇلتان سالىھنىڭ ئۆزىگە بەرگەن كاپالىتى بىلەن سۇلتان ئەراتنانى مۇھىم بىر قوغدىغۇچىدىن مەھرۇم قىلىشتا ئۇستىلىقىنى كۆرسەتكەندىن كېيىن، ئانادولۇغا لەشكەر تارتىپ بارغان ياكى بارمىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر ماتېرىيالغا ئىگە ئەمەسمىز. بەزى مۇئەللىپلەر مەلىك ئەشرەفنىڭ ئانادولۇغا لەشكەر ئەۋەتكەنلىكىنى، ئانادولۇنىڭ بۇلاڭ-تالاڭ رايونى بولغانلىقىنى، بىر ئۇرۇشتا ئەراتنانىڭ لەشكەر ۋە ئەمىرلىرىدىن بەك جىق كىشىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ، بەزىلەر بۇ كۆز قاراشقا قوشۇلمايدۇ ۋە مەلىك ئەشرەفنىڭ ئەراتناغا ھېچقاچان لەشكەر ئەۋەتمىگەنلىكىنى خاتىرىلىگەن[179].

مەلىك ئەشرەف ئانادولۇغا لەشكەر ئەۋەتكەن ياكى ئەۋەتمىگەن بولسۇن، سۇلتان ئەراتنا ئۇنىڭ قورغان دۆلىتى

ئۆچـۈن چوبانىيلارنىـڭ تەھـدىتى ئـالتۇن ئـوردا خانلىقىنىـڭ ھۆكۈمدارى جانىبەك خان 1357 ـ يىلـى ئەزەربەيجانغـا بىـسىپ كىرىپ، مەلىك ئەشـرەفنى ئۆجـان يايلىقىـدا ئۆلتـۈرۈۋەتكەنگە قەدەر داۋاملاشقان[180] .

4) ئانادولۇدىكى باشقا تۈرك بەگلىكلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئەراتنانىـڭ ئـۆزىنى سـۇلتان دەپ جاكارلاشـتىن ئىلگـىرى دۇلقادىرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەنىـدۇق. ئەمـدى قـارانبۈكتىكى غەلىبىسـىدىن كىيىن، ئاشكارا مۇستەقىللىق جاكارلىغان سۇلتان ئەراتنانىڭ قوشنىسى بولغان تۈرك بەگلىكلىرى بىلەن بولغان مۇناسـىۋىتى ھەققـىدە توختىلىمىز.

قارانبۈكتىكى غەلىبىـدىن كىيىن، سـۇلتان ئەراتنـا بىـلەن دۇلقادىرلاردىن زەينـىددىن قاراجـا ئوتتۇرىسـىدىكى مۇناسـىـۋەتنىڭ داۋاملاشـقانلىقىنى ماقرىزىنىـڭ «قاراجـابەگ فەييـاز بىـلەن ئىتتىپاقلىشـىپ 1344 ـ 1345 ـ يىللىرىـدا ئەراتنانىـڭ قولىـدىكى دارەنـدەنى قايتـا قولغـا چۈشـۈردى» [181] دېگەن جۈملىسـىدىن چۈشـىنىۋالىمىز. مەلـۇم بولغىنىدەك، دارەنـدە يـۇقىرىقى ئىككـى بەگلىـك ئوتتۇرىسـىدا ئىختىلاپ بولـۇپ كەلگەنىدى.

ئەراتنـالار بىـلەن قارمـانلار ئوتتۇرىسـىدىكى مۇناسـىۋەت ھەققىـدە ئىشـەنچلىك خـاتىرىلەنگەن مەنبەلەر ئۇچرىمىغـان بولسىمۇ، شـىكارى ئىشـەنگىلى بولمايـدىغان بىـر تـارىخىي تەرتىپ بىلەن مۇرەككەپ شەكىلدە بۇ مۇناسىۋەتنى خاتىرىلەپ قويغان[182] . باشقا مەنبەلەردە ئۇچرىتالمىغان بۇ ماتېرىياللارنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن سىلىشتۇرۇش شـەرتى بىـلەن تـارىختىن

زوق ئېلىش ئۈچۈن ئارىلاپ پايدىلانغانىدۇق. شىكارى قارامان بەگ بىلەن ئەراتنانىڭ دوستلارچە، دۈشمەنلەرچە مۇناسىۋىتى ھەققىدە بەزى رىۋايەتلەرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىپ، «قارامانىنىڭ سىۋاسقا بېرىپ تاغىسىنىڭ ئوغلى ئەراتناغا خەۋەر ئەۋەتىپ يېنىغا كېلىشكە بۇيرۇغانلىقىنى، ئەراتنانىڭ ئۇنداق ئادەمنىڭ ئالدىغا بارمايمەن، ئەگەر ماڭا لەشكەرلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن چوڭچىلىق قىلسا، ھەممىسىنى يالغۇز بېرىپ قىرىپ تاشلايمەن» دەپ، بۇ دەۋەتنى ئىجرا قىلمىغانلىقىنى، بۇنىڭ بىلەن قارامانىنىڭ قياپىتىنى ئۆزگەرتىپ قەيسەرىدىكى ئەراتنانىڭ سارىيى ئالدىغا كەلگەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ بىلەن مۇشتلاشقانلىقىنى، ئەراتنانى يېڭىۋالغان قارامانىنىڭ سىۋاسقا قايتقانلىقىنى، كېيىن سىۋاستىن كەلگەن خەۋەردىن تونىماسلىقتىن ھامىسىنىڭ ئوغلى بىلەن مۇشتلاشقانلىقىنى ئاڭلىغان ئەراتنانىڭ دەرھال سىۋاسقا بېرىپ قارامان بىلەن كۆرۈشكەنلىكىنى» خاتىرىلىگەن[183]. دۈشمەنلىك مۇناسىۋىتىنى دوستانە مۇناسىۋەتكە قايتۇرۇپ «ئىتتىپاقلاشقان ئەراتنا بىلەن قارامانىنىڭ ياۋاھىسار، دەۋەلى قاراھىسار، يېشىل ھىسارنى ئىگىلىگەنلىكىنى، كېيىن ئەنقەرەگە لەشكەر تارتىپ ئۇ يەرنى قولىغا ئالغانلىقىنى، كاپىرلارنى شەھەردىن قوغلاپ، مۇسۇلمانلارنى ئورۇنلاشتۇرغانلىقىنى، چىركاۋلارنى مەسچىتكە ئۆزگەرتكەنلىكىنى خاتىرىلىگەن شىكارى، ئىشلىرىنى تاماملىغان قارامان بەگنىڭ باشچىلىقىدا ئۇرۇشقا قاتناشقانلىقىنى، ئاخىردا قەيسەرىنىڭ ئەراتناغا، نىغدەنىڭ بابۇك بەگكە بېرىلگەنلىكىنى خاتىرىلىگەن[184].

سۇلتان ئەراتنانىڭ زاماندىشى بولغان قارامانلار سۇلتانى ۋە ئەمىرلىرى ئەبۇ سەئىدنىڭ ئۆلۈمى ئەسناسىدا قاراماندا بەدرىددىن ئىبراھىم «ئۇلۇغ بەگ» بولۇپ تۇرۇۋاتاتتى. ئىنىسى مۇسا ئەرمەنەكتە تۇراتتى. بەدرىددىن ئىبراھىمدىن كېيىن ياخشى بەگ تەختكە چىقىدۇ. ئۇنىڭ مازار تېشىدا 1350 ـ يىلى 1 ـ ئايدا تەختكە چىققانلىقى خاتىرىلەنگەن. ئەھمەدتىن كېيىن قارامانلارنىڭ تەختىنى خەلىلبەگنىڭ ئوغلى سۇلايمان ئىگىلىۋالىدۇ. سۇلايماننى قارامان ئۆلتۈرگەندىن كېيىن ئورنىغا چىققان «ئەبۇلفەتىھ» دېگەن ئۇنۋانى بىلەن خاتىرىلەنگەن مەشھۇر ئالائىددىن بەگ تەختكە چىقىدۇ[185]. 1343 ـ يىلى ئەراتنا شەيخ ھەسەن چوبانىغا قارشى ئىلىپ بارغان قارابۆك ئۇرۇشى مەزگىلىدە، قارامانلارنىڭ ئۇلۇغ بېگى فەخرەددىن ئەھمەد قونيادا ئولتۇراتتى[186].

سۇلتان ئەراتنا بىلەن ئەھمەد بەي ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش موڭغۇللارنىڭ مۇئامىلىسىدىن كېلىپ چىققان. موڭغۇللار قەيسەرىدە ئەراتناغا قارامانئوغلۇ ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قارامانئوغلۇغا مەكتۇپ يېزىپ، ئىلگىرى ئارىسىدا بولۇپ ئۆتكەنلەرنى تېخى ئۇنتۇپ قالمىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇ چاغدىكى ئەمىر سۇلايمان ئەراتناغا مەكتۇپ يېزىپ، قاتتىق گەپلەر بىلەن ئەراتنانى ئۇرۇشۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ. ئەراتنا موڭغۇل لەشكەرلىرى قوشۇلغان يىگىرمە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئاقسارايغا كېلىدۇ. قارامانلاردىن ئەھمەد ۋە سۇلايمانلارمۇ ئالائىددىن بەگنى لارەندىگە تاشلاپ قويۇپ، ئاقسارايغا كېلىدۇ. ئۇدۇلمۇ- ئۇدۇل كەلگەن ئىككى قوشۇن قوچاقلاشما جەڭ

قىلىش نەتىجىسىدە، ئەراتنا يېڭىلىپ قەيسەرىگە قېچىپ كېلىدۇ. قارامانلار ئەراتنانى قوغلاپ كېلىپ، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە ئېغىر دەرىجىدە بۇلاڭ-تالاڭ قىلىدۇ. ئەراتناغا قارشى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىپ قايتقان ئەھمەد قارامانلار تەختىگە ئولتۇرۇپ، سۇلايماننى ئۆزىگە ۋەزىرلىككە تەيىنلەيدۇ، ئالائىددىننى قونياغا ئەۋەتىدۇ[187].

سۇلتان ئەراتنا قارامانلارغا قارشى ئۇرۇشتا يېڭىلگەنلىكى ۋە بۇلاڭ-تالاڭغا ئۇچرىغانلىقىدىن ئەپسۇسلىنىپ تۇرۇپ، موڭغۇل بەگلىرىدىن بابۇك خان ۋە دەۋلەتشاھ بىلەن ئومۇمي ۋەزىيەتنى كۆزەتكەندىن كېيىن، بابۇكنىڭ كۆز قارىشىغا قوشۇلۇپ، قارامانلار بىلەن قايتا ئۇرۇشۇشنى قارار قىلىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا دەسلەپتە ئەھمەد ئەراتنانىڭ موڭغۇل لەشكەرلىرىنى تالاپەتكە ئۇچراتقان بولسىمۇ، ئاخىردا ۋەزىر سۇلايماننى بابۇك خان ئەسىر ئېلىۋالغاندىن كېيىن، ئۇرۇشنىڭ ۋەزىيىتى تەتۈرىسىگە ئۆزگىرىپ، ئەھمەد قېيىن ئەھۋالدا قالىدۇ. ئەھمەد ئۇدۇل كەلگەن موڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆلتۈرگەن بولسىمۇ، ئېتى پۇتلىشىپ يىقىلغاندا ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئەراتنا ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىدۇ[188]. ئەسىرگە چۈشكەن سۇلايمان سۇلتان ئەراتنانىڭ ھۇزۇرىغا كەلتۈرۈلگەندە، قىلغانلىرىنىڭ توغرا ھەرىكەت بولمىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ سۆزلەردىن سۆيۈنگەن ئەراتنا ئۇنىڭغا تون ۋە تاج كىيدۈرۈپ قەيسەرىگە ئەۋەتىۋېتىدۇ[189].

سۇلتان ئەراتنا ئەسلي نىيىتىنىڭ ئەھمەدنى ئۆلتۈرۈش ئەمەسلىكىنى، موڭغۇللارنىڭ خائىنلىق قىلغانلىقىنى، قازاغا رىزا بولۇشنى ئېيتىپ، ئۆزئارا بىر كاپالەتنامە تۈزىدۇ.

سۇلايماننى ئەھمەدنىڭ كېسەلگەن بېشى بىلەن بىرلىكتە لارەندەگە ئەۋەتىدۇ[190]. ئەھمەد 1350 ـ يىلى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەراتنانىڭ قونيانى زېمىنىگە قوشۇۋالغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن. گەرچە ئەراتنانىڭ قونيادا قۇيدۇرغان بىرەر تال تەڭگىسى تېپىلمىغان بولسىمۇ، قونيانىڭ ئەراتنانىڭ ئىدارىسىگە كىرگەنلىكىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ[191]. شۇنىڭ بىلەن قونيا ۋە ئەنقەرەدىن ئەرزۇرۇمغىچە ئۇزارغان كەڭرى بىر رايونغا ئۆلگۈچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. بۇ ئارىدا جۇڭگودىن تارقالغان دەپ رىۋايەت قىلىنغان قارا ۋابا 1347 ـ 1348 ـ يىللىرى ئانادولۇدىمۇ يامراپ، نۇرغۇن ئادەم ۋە ھايۋاننىڭ ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ[192].

سۇلتان ئەراتنانىڭ ئوسمانلى سۇلتانلىقى بىلەن مۇناسىۋىتى بار ـ يوقلۇقىنى بىلمەيمىز. ئەراتنانىڭ كونا خوجىسى شەيخ ھەسەن جەلايىر ئوسمانلار يېقىنچىلىق قىلمىغاندەك، ئوسمانلىلارنىڭمۇ ئەراتناغا بويۇن ئەگمىگەنلىكى مەلۇم. لېكىن ئەراتنانىڭ ئورخان غازى (1326 ـ 1360) بىلەن سىياسىي ۋە لەشكىرىي مۇناسىۋەتلىرى بولۇشى كېرەك. فەرىدۇننىڭ خاتىرىسىدە ئىككى سۇلتان ئارىسىدا ھەرقانداق ئىشقا ئائىت خاتىرە يوق[193].

سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ ئوسمانىيلار بىلەن مۇناسىۋىتىنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى بىلەلمەيمىز. ئەراتنا پېشقەدەم ئۇستازى جەلايىرلىق شەيخ ھەسەنگە بولغاندەك ئوسمانىيلارغا يېقىنلىق ئىپادىلىمىگەنلىكى شۇنداقلا ئوسمانىيلارنىڭمۇ ئەراتناغا بوي سۇنمىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. پەقەت ئەراتنانىڭ ئورخان غازى (1326—1360) بىلەن سىياسىي ۋە

ئەسكەرىي مۇناسىۋەتلىرى بولغان. پەرىدۇن بەگ مۇنشاتىدا ھەر ئىككى سۇلتانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھەرقانداق بىر مۇناسىۋەت بولغانلىقىغا دائىر مەلۇمات يوق[194].

سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ ئۆلۈمىدىن ئىلگىرى ئىلخانىيلار-نىڭ ئانادولۇدىكى باش ۋالىيلىرىغا باج ئەۋەتكەنلىكى ۋە شۇ سەۋەبتىن ئەراتنا بىلەن ئورخان غازىنىڭ مۇناسىۋەتلەشكەنلىكىنى يازغان ئۆزتۇنا «ئورخان غازى دادىسى (ئوسمان غازى) ئىلخانىيلار ۋە ئۇلارنىڭ ئانادولۇدىكى باش ۋالىيلىرىدىن شەيخ ھەسەن ئەراتنا بىلەن ياخشى ئۆتكەن، سىمۋول خاراكتېردىكى باجنى ئەۋەتىشتە كەم قالدۇرمىغان. خۇتبىنى شۈبھىسىزكى ئاباسىيلار خەلىپىسى بىلەن ئىلخانىيلار خانىنىڭ نامىغا ئوقۇتقان»[195] دەپ بۇ ساۋاتنى بەرگەن.

سۇلتان ئەراتنانىڭ 1347-يىللىرىدا ماردىندىكى ئارتۇقلارى ھۆكۈمدارى مەلىك سالىھ بىلەن مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشى بولغانلىقىنى، ئوغلى شەيخ ھەسەنگە مەلىك سالىھنىڭ قىزىنى نىكاھلاپ قويماقچى بولغانلىقىدىن چۈشىنىۋالالايمىز. بۇ ھەقتە يۇقىرىدا بايان قىلغانىدۇق.

سۇلتان ئەراتنانىڭ ئايدىن تۈغۈلغان ئوغۇللىرى بىلەن مۇناسىۋەتلەشكەنلىكىنى، ئەنۋەرىنىڭ دەستۇرنامىسىدىن بىلىۋالغىلى بولىدۇ. سۇلتان ئەراتنا 1348-يىلى غازى ئۆمۈربەگ ئىزمىرنى قورشىۋالغاندا تېخنىكا جەھەتتىن ياردەم قىلىدۇ. ئەراتنانىڭ ئۆمۈربەگكە ئىككى مەنچاناق ياساش ئۇستىسى ئەۋەتكەنلىكىنى ئەنۋەرى «ئەراتنا ئەۋەتىپتۇ ئىككى ئەر، مەنچاناقچى ئىككى ئەھلى ھۈنەر» دېگەن مىسرالىرىغا كىرگۈزگەن[196]. بۇ مۇھىم خاتىرىگە ئاساسەن م. خەلىل يىنانچ

مۇنداق دەپ چۈشەندۈرىدۇ: «سۇلتان ئەراتنانىڭ ئۆمۈر بەگكە مەنچاناقچى ئەۋەتىپ ياردەم قىلىشى، يا ئۇنىڭ بەك مەشھۇر دىندارلىقى سەۋەبىدىن ئۆمۈر بەگدەك دىن ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىۋاتقان بىر مۇجاھىدقا ياردەم قىلغان ياكى ئۇ چاغدا ئەراتنانىڭ ھۆكۈمىتى ئەرزىنجاندىن ئەنقەرەگىچە كېڭەيگەن ۋە ئۆزىنى ئانادولۇنىڭ سۇلتانى قىلغان بۇ ھۆكۈمدار غەربىي ئانادولۇدىكى كىچىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئۈستىدە مەنىۋى تەۋەلىك ۋە ھىمايە يۈزىسىدىن ياردەم قىلغان ئايدىن ئوغۇللىرى بىلەن سۇلتان ئەراتنانىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر دەستۇرنامىدىكى بۇ خاتىرىدىن باشقا ھېچقانداق ۋەسىقە قولىمىزغا چۈشمىگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ ياردەمنىڭ دوستلۇق ياكى ھىمايە شەكلىنىڭ قايسىسى ئىكەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس»[197].

سۇلتان ئەراتنانىڭ تاجىددىن ئوغۇللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بولسا، نىكسارنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان تاجىددىن ئوغۇللىرىنىڭ مۇستەقىل ھەرىكەت قىلىشى ئەراتنا ھاكىمىيىتىدىن خېلىلا ئىلگىرى بولۇپ، دەسلەپتە تاجىددىننىڭ دادىسى ئەراتناغا قارشى تۇرغان. تاجىددىن دوغانشاھ ۋە دوغانجىق ئانادولۇدىكى ئىلخانىيلار ھاكىمىيىتى يىقىلغاندا، خېلىلا نوپۇزى بار بىر ئەمىر ئىدى، ئۇنىڭ شەيخ ھەسەن چوبانى تەرەپتە تۇرۇشى، بۇرۇندىن تارتىپ ئەراتناغا قارشى سەپتە تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. تاجىددىن ئوغۇللىرى بىلەن ئەراتنالارنىڭ ئارىسىدىكى دۈشمەنلىك مانا مۇشۇنداق داۋاملىشىپ كەلگەن. ئەراتنا دوغانجىقنىڭ ئاماسىيانى ئىشغال قىلىۋېلىشىغا زوۋان سۈرمىگەن. چۈنكى

ئەراتنا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى بەگلەرنىڭ ئىسيان قىلىشىدىن ۋە شەيخ ھەسەن چوبانى تەرەپتە تۇرۇۋېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ ئەقلى بىلەن يول تۇتقان. ئەراتنا مەملۇق سۇلتانى مەلىك ناسىرنىڭ ھىمايىسى ۋە قوللىشىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئاماسيانى ئىشغال قىلىۋالغان دوغانجىققا جازا يۈرۈشى قىلىشقا تولىبەگنى ئەۋەتىدۇ. تولىبەگ 1341-يىلى ئاماسيادىكى مۇھىم ئەربابلارنىڭ ياردىمى بىلەن دوغانجىقنى نىكسارغا قوغلىغاندىن كېيىن، ئاماسيا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى زېمىن ئەراتنانىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىدۇ[198].

سۇلتان ئەراتنا ئاماسيادىكى بەگلەر بىلەن ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن ئالاقە قىلىدۇ. زەينىددىن تولىدەك نوپۇزلۇق ئەمىرنى ئۆزىگە تېخىمۇ چىڭ باغلاش ئۈچۈن، تولىنىڭ قىزىنى ئوغلى مۇھەممەدكە نىكاھلاپ، قۇدىلىشىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەراتنا تولىنى ئۆزىگە باغلاش بىلەن بىرگە ئوغلى مۇھەممەدكە تەخت ۋارىسى بولۇشنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. ئەمىر زەينىددىن تولىدىن كېيىن 1347-1348-يىللىرىدا قەيسەرىدىكى ھاجى قۇتلۇقشاھ ئاماسياغا كېلىپ ئەمىر بولىدۇ ۋە سۇلتان ئەراتنانىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىدۇ. ئەراتنالار دەۋرىدە ئاماسيانىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بار ئىدى. چۈنكى، ئاماسياغا ۋەزىپە ئۆتەشكە كەلگەن ئەمىر ۋە ۋەزىرلەر ئەراتنانىڭ خىزمىتىدە مۇھىم رول ئوينىغان كىشىلەر ئىدى. شۇڭا جەسۇر، ئەقىللىق ۋە دىيانەتلىك دۆلەت ئەربابى بولغان خوجا ئەلىشاھ سۇلتان ئەراتنانىڭ ۋەزىرى ۋە ئاماسيانىڭ ئىلگىرىكى قازىسى ئىمادەددىن ئۆمەرمۇ ئەمىر لەشكەر بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىگەن. سۇلتان ئەراتنا ئەرزىنجان ئەمىرى زاھىرددىن

تاھارتەن بەگنىڭ قىزىنى ئىنىسى بۇراققا نىكاھلاپ قويىدۇ ۋە تەجرىبىلىك، تەدبىرلىك ۋە جەسۇر بىر ئەمىر بولغان بۇراقنى ئەرزىنجانىنىڭ ئەمىرلىكىگە تەيىنلەيدۇ[199].

ئەنقەرە ئەمىرى دەۋلەتشاھنىڭ ئوغلى مەلىك نەسىرىددىن بەختىيارنىڭ سۇلتان ئەراتنانىڭ نوپۇزىنى ئېتىراپ قىلغانلىقى ھەققىدە تۇر[200]. دىۋرىك ئەمىرى چوغرىئوغلى مۇھەممەد بەگ بەزىدە سۇلتان ئەراتناغا، بەزىدە قاراجا دۇلقادىرغا بويۇن ئەگمەي مەۋجۇتلۇقىنى داۋاملاشتۇرىدۇ[201].

مەملۇق سۇلتانلىقىنىڭ ھەلەپتىكى ۋالىيسى، مەشھۇر زات سەيفىددىن بەيبۇغارۇس سۇلتان ئەراتنا بىلەن زامانداش بولۇپ، 1351-يىلى مەلىك نەسىرىددىن ھەسەننىڭ ئورنىغا سالاھىددىن سالىھنىڭ سۇلتان بولۇشى ئۈچۈن تۈركمەن بەگلىرى، بولۇپمۇ قاراجا بىلەن بىرلىشىپ ھەرىكەتلىنىپ، پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. قاراجا ئەراتنانىڭ قارشىلىقىغا قارىماي، ئاسىي ۋالىيغا ياردەم قىلىدۇ[202].

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سۇلتان ئەراتنا قوشنىلىرى بولغان تۈركمەن بەگلىرى ۋە ئەمىرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلەشكەندە، كاللا ئىشلىتىپ، كەسكىن سىيا- سەت قوللىنىپ، مەۋجۇتلۇقىنى خەتەرگە ئۇچراتماي، ھۆكۈمرانلىقىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. سۇلتان ئەراتنا ئوتتۇرا ئانادولۇدا ئىلخانىيلارنىڭ يىقىلىشى بىلەن سىياسىي ئاساسىنى تىكلىۋېلىپ، شەيخ جەلايىرغا، شەيخ ھەسەن چوبانى ۋە مەلىك ئەشرەف ھەتتا تۈركمەن بەگلىرىگە قارشى دېگۈدەك مەملۇق سۇلتانلىقىنىڭ قوللىشىدىن ئۈستىلىق بىلەن

پايدىلىنىپ، ئانادولۇدىكى بەگلىكلەر ۋە قوشنا دۆلەتلەر ئارىسىدا شۆھرىتىنى ئاشۇرۇپ، ئۆزىنى ئېتىراپ قىلغۇزغان.

5) مەدەنىيەت ۋە سالدۇرغان ئىمارەتلىرى

بىر مىللەتنىڭ مىللىي ۋە مەنىۋى مەۋجۇتلۇقىنى داۋاملاشتۇرۇشتا مەدەنىيەت ۋە ئىمارەت پائالىيىتىنىڭمۇ رولى چوڭ بولىدۇ. ئەراتنا دۆلىتى تۈركلەرنىڭ ئانا مەدەنىيەت ئاساسىغا تايىنىپ، تۈركىي خەلقلەرنى سارايىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىگە ۋە ئەھمىيەتلىك پائالىيەتلەرگە مەسئۇل قىلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئانادولۇغا كەلگەن ئۇيغۇرلارمۇ ئەراتنا دۆلىتىدە تۈركمەنلەر بىلەن بىرلىكتە ئارىلىشىپ ياشايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي تەسىرلىرى تېزلا كەڭ ساھەلەرگە تارقىلىدۇ ۋە ئىسلام مەدەنىيتى بىلەن بىرىكىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىدۇ. ئىلخانىيلار بىر تەرەپتىن ئىرانلىقلارنى دۆلەت مۇئەسسەسەلىرىنىڭ خىزمىتىگە سالسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر باخشى ۋە بىتىكچىلەرنى ئىشلىتىشكە ئەھمىيەت بېرىدۇ[203].

سۇلتان ئەراتنامۇ ئىلخانىيلار سارىيىدا يېتىشكەن ئەمىر ۋە نويان بولۇش سۈپىتى بىلەن قەۋمداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىلخانىيلارنىڭ قوشۇنى بىلەن ئانادولۇغا كەلگەن. ئەقلىلىق، مەدەنىيەتلىك ۋە سەۋرىلىك بولغاچقا، سىياسىي قۇرۇلما قۇرالىغان ۋە ئانادولۇدا ھېچقاچان غېرىبسىنىپ قالمىغان. چۈنكى 1071-يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدىن باشلاپ، ئانادولۇ خەلقى تۈركلىشىپ تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى شەكىللىنىپ بولغانىدى. شۇڭا ئانادولۇنىڭ باشقا يەرلىرىدىكىدەك ئەراتنا دۆلىتىدىكى يەرلەردىمۇ تۈرك تىلى دۆلەت تىلى قىلىنغانىدى. لېكىن قولىمىزغا چۈشكەن ماتېرىياللاردىن شۇنى

چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇكى، يېزىق تىلى قىلىپ ئەرەبچە ۋە پارسچىنى قوللانغانىكەن. ئەراتنا ناھايىتى ياخشى تەھسىل ۋە تەربىيە كۆرگەن ئالىم بولغاچقا، ئەرەبچىنى ناھايىتى راۋان سۆزلەيدىغانلىقى مەلۇم[204].

ئانادولۇدا ئۇيغۇرچىنى قوللانغانلىقى، ئۇيغۇرچە، موڭغۇلچە شېئىرلارنىڭ يېزىلغانلىقى ۋە ئۇيغۇرچىنىڭ فاتىھ سۇلتان دەۋرىگىچە ئوردىدا ئىشلىتىلگەنلىكى تارىخىي ھۆججەتلەردە خاتىرىلەنگەن[205]. يەنە «تۈركچە موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئەللەردە ئۇيغۇر باخشىلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن مۇھىم ئورۇنغا ئىگە بولغان» [206] بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، ئۇ ھۆججەتلەر بۈگۈنگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. بۇلار مىللىي مەدەنىيىتىمىز نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا چوڭ بىر بوشلۇق ھېسابلىنىدۇ.

مالازگىت ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىدىن كېيىن تۈركلىشىش بىلەن زىچ ماسلىشىپ ماڭغان ئىسلاملىشىش ھەرىكىتى ئانادولۇدىكى شەھەرلەرنى بىردىن تۈرك-ئىسلام مەدەنىيەت مەركەزلىرى ھالىتىگە كەلتۈردى. بولۇپمۇ ئەراتنا ھاكىمىيىتى دەۋرىدە كونيادىن ئەرزۇرۇمغىچە، سامسۇندىن مالاتياغىچە بولغان كەڭ زېمىن پۈتۈنلەي بىر تۈرك ئىسلام دىيارى ھالىتىگە كەلگەن. شۇڭا مۇئەللىپلەر سۇلتان ئەراتنا بىر مۆئمىن مۇسۇلمان بولۇپ، ئەھلى سۈننىيلەرنىڭ ھەنەفىي مەزھىپىدە دەپ خاتىرىلىگەن. بۇنىڭغا قارىغاندا، ئەراتنانىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھەممە خەلقلەرنىڭ مۇسۇلمان ئىكەنلىكىنى ۋە ئەراتنا دۆلىتىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەكبەرىيە تەرىقىتىگە مەنسۇپلۇقىنى چۈشىنىۋالالايمىز[207].

ئەراتنا دۆلتى سەلچۇقلار مىمارلىقىدىن پەرقلىق بىر ئۇسلۇبنىڭ خۇشخەۋەرچىسىدۇر، بۇنى ئايرىم بايان قىلىمىز. بۇنىڭدىن باشقا توقۇمىچىلىق، تېرە ئىشلەش، بولۇپمۇ گىلەمچىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك سەنئىتىدە سەلچۇق سەنئىتىنى داۋاملاشتۇرغان[208].

ئەراتنالار ئۆرپ-ئادىتى ھەققىدە، باشقا شەھەرلەردەك ئېنىق بىر ساۋاتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما شۇ ھەقىقەتتۇركى، ئۇلارمۇ باشقا تۈرك بەگلىرىدەك ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك مەدەنىيىتى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىنى قويۇق بىرلەشتۈرگەن، راۋاجلاندۇرغان. بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادىتىگە، يەنە بىر تەرەپتىن ئىسلام شەرىئىتىگە رىئايە قىلغان. زەكى ۋەلىدى توغان بۇ ھەقتە «قەيسەرى، كونيا ۋە نىغدە تەرەپلەرگە يەرلەشكەن ئۇيغۇر، قەشقەرلىك ۋە خوتەنلىكلەرنىڭ ئۆز ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرغانلىقى شۈبھىسىزدۇر»[209] دېسە، كافەسئوغلۇمۇ «قەدىمكى تۈرك ئۆرپ-ئادەتلىرىنىڭ كۆپرەكى بۇ تۈرك دۆلىتى (يەنى ئەراتنا دۆلتى) دىمۇ داۋاملاشماقتا ئىدى»[210] دەپ بۇ مەسىلىگە چۈشەنچە بېرىدۇ.

ئانادولۇ سەلچۇقلىرىدەك ئەراتنالارمۇ مائارىپ ۋە ئوقۇتۇش ئۈچۈن مەدرىسە-مەكتەپلەرنى سالدۇرىدۇ. ھەتتا قاتناش تۈگۈنلىرىگە سالدۇرغان مېھمانخانا شەكلىدىكى خانىقالاردىمۇ سەۋىيىسىگە قاراپ، ئوقۇتۇش ۋە تەلىم-تەربىيە ئېلىپ بېرىلغانلىقى مەلۇم. ئىلىم ۋە ئالىملارغا ئەھمىيەت بەرگەن سۇلتان ئەراتنا ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن قەيسەرىدىكى كۆشك مەدرىسىنى سالدۇرۇپ، خەلقنىڭ ئىلمى ئېھتىياجىغا ئېچىپ بەرگەن[211]. ئۆزىمۇ تەپسىر ۋە ھەدىس ئىلمى بىلەن

مەشغۇل بولۇپ، يۈكسەك دىنىي ئالىملار بىلەن دائىم سۆھبەتلىشىپ تۇرغان ۋە ئۇلارغا ئىلھام بەرگەن[212]. سۇلتان ئەراتنىنا ئوغلى مۇھەممەدنى ئىلىم تەھسىل قىلدۇرۇش ئۈچۈن قونىياغا ئەۋەتكەن[213]. سۇلتان غىياسىددىن مۇھەممەدمۇ ئوغلى ئەلىنى «مۇھسىنۇل قەيسەرى» دىن دەرس ئالدۇرغان[214]. ئالىم ۋە پازىل بىر قازى بولغان شەمسىددىن مۇھەممەدنىڭ ئوغلى بۇرھانىددىن ئەھمەدنى ئىلىم تەھسىل قىلدۇرۇش ئۈچۈن 14 ياش چېغىدىلا قاھىرەگە ئەۋەتكەن[215].

ئەراتنانىڭ سۇلتانلىق مەزگىلىدە ئاقسارايىنىڭ ئەمىر تۆمۈرتاشقا ھەدىيە قىلغان بىر پارسچە ئەسىرىدىن بىر نۇسخا كۆچۈرۈلگەن[216] بولسىمۇ، ئەراتنىنا ياكى ئوغۇللىرىدىن غىياسىددىن مۇھەممەد ۋە ئىزەددىن جافەر ياكى نەۋرىلىرىدىن ئالائىددىن ئەلى ۋە چەلەبى مۇھەممەدنىڭ ئىسمى يېزىلمىغان ۋە تەرجىمە نۇسخىسى ھازىرغىچە قولىمىزغا چۈشمىدى. بۇ ئەھۋال كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ ۋە دىققىتىنى تارتىدۇ. ئەراتنانىڭ ئەمىرلىرىدىن ئالىم بىر زات ھېسابلانغان ئاماسيا ئەمىرى ھاجى شادگەلدى ۋە ئوغلى ئەمىر ئەھمەد زامانىدا بۇ بەگلەر نامىغا بەلكىم مۇستەقىل ئەسەرلەر يېزىلغان[217].

سۇلتان ئەراتنانىڭ دەۋرىدىكى پائالىيەتلىرى قوشنىلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا يوق دېيەرلىك دەرىجىدە ئاز بولغان. ھەر ھالدا ئانادولۇ سەلجۇقلارنىڭ مۇھىم ئولتۇراقلىشىش مەركەزلىرىدە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن، ئەراتنىنا دەۋرىدىكى مىمارچىلىق ھەققىدە ئالاھىدە بىر يېڭىلىق ھېس قىلمىغان بولۇشىمىز كېرەك. بەلكىم ئابىدىلەرنىڭ بۇزۇلۇپ كېتىشى ۋە ۋەقفىلەرنىڭ قولغا چۈشمەسلىكى سەۋەبىدىن

ئەراتنىالار دەۋرىدىكى مىمارچىلىق ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش مۇمكىن بولمىدى. بۇنىڭدىن باشقا ۋەقفىلەرنىڭ يوقىلىپ كېتىشى ۋە ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يېقىلىپ كېتىپ يوقالغان ئىمارەتلەرنىڭ بارلىقىنىمۇ كۆزدىن ساقىت قىلماسلىقىمىز كېرەك. بۇ ئادەتتىكى چۈشەندۈرۈشىمىزدىن كېيىن سۇلتان ئەراتنانىڭ ئەمىرلىك، ۋالىيلىق ۋە سۇلتانلىق دەۋرلىرىدە سالدۇرغان ئىمارەتلەرنى ئابىدىلەردىكى يىل تەرتىپى بويىچە تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىمىز.

قەيسەرىنىڭ قىلىچ ئارسلان مەھەللىسىدە ئەراتنانىڭ دادىسى جافەربەگكە تەۋە دەپ قارالغان يىل تارىخى يوق ئەلى جافەر گۈمبىزى ھەيۋەتلىك بىر ئىمارەت بولۇش سۈپىتى بىلەن بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ قالغان[218]. قەيسەرىنىڭ يانىقئوغلۇ مەھەللىسىدە ئانادولۇنىڭ ئىلخانىيلار باش ۋالىيسى تۆمۈر تاشنىڭ ئاخىرقى زامانلىرىدا ياسالغان ئەمىر شاھاپنىڭ قەبرىسى رىمونت قىلىنغان ھالەتتە ساياھەتچىلەرگە ئېچىۋېتىلدى. قەبرىنىڭ ئىچىدە ئۆزى ۋە خوتۇنى، بالىسىنىڭ بولۇپ ئۈچ قەبرە بار. دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىدە مەرمەردىن ياسالغان ئابىدە بار[219]. قىر شەھىرىدىكى ئاشىق پاشا قەبرىسى 1332 ـ يىلى پۈتۈنلەي مەرمەردىن ياسالغان بولۇپ، بۈگۈنكى كۈنلەردە قەيسەرى بىلەن ئەنقەرە ئارىلىقىدىكى تاشيول بويىدا گۈزەل بىر ئىمارەت ھالىتىدە كۆرۈنىدۇ[220]. نىغدەدىكى 1335 ـ يىل ياسالغان سۇنغۇر بەگنىڭ جامەسى ئىچ بېزىلىشى ۋە مېھرابلىرى ناھايىتى گۈزەل بىر ئەسەر ھالىتىدە دىققىتىمىزنى تارتىدۇ[221]. قەيسەرىدىكى يالمان مەھەللىسىدە 1338 ـ يىلى قازى مەسچىتىنى ئەراتنانىڭ

ئەمىرلىرىدىن بولۇشى مۇمكىن بولغان ئەمىر ھۇسامىددىن خەلىلنىڭ ئوغلى فەخرىددىن ئىسمائىل كېڭەيتىپ ياساتقان. مەسچىت تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە، ئۈستى ياغاچ يېپىلىپ كەسمە تاشتىن ياسالغان بۇ مەسچىتنىڭ غەربىدە تاشلىنىپ قالغان بىر بۇلاق ۋە بۇلاق يېنىدا مەسچىتنىڭ مۇنارى بار. مەسچىت دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىدە مەرمەر ئابىدە بار.

سۇلتان ئەراتنا دەۋرىنىڭ ئەڭ ئەھمىيەتلىك ئىمارەتلىرىدىن بىرى بولغان كۆشك مەدرىسى قەيسەرىنىڭ گۈلتەپە مەھەللىسىدىكى كۆشك تاغ دېگەن يەردىكى مۇھىم جايدا بولۇپ، بۇ مەدرىسنى سۇلتان ئەراتنا ياساتقان. تۆت بۇلۇڭلۇق گۈزەل كەسمە تاشتىن ياسالغان بۇ مەدرىسگە شىمال تەرەپتىن ئېچىلغان بىر ئىشىكتىن كىرىلىدۇ، مەدرىسە ھويلىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورنىتىلغان ئابىدىدىكى خاتىرىگە قارىغاندا، بۇ مەدرىسنى ئەراتنا خوتۇنى سۇلى پاشا خاتۇننىڭ نامىغا ئاتاپ، 1339-يىلى يۈزى تاراشلانغان كەسمە تاشتىن ياساتقانىكەن. مەسچىتنىڭ ئىچىدىكى قەبرىلەر ئۈستىگە سەككىز بۇرجەكلىك گۈمبەز ياسالغان بولۇپ، ئىچىگە سۇلتان ئەراتنا، غىياسىددىن مۇھەممەد، ئالائىددىن ئەلى ۋە سۇلىپاشا خاتۇننىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان. قەبرىنىڭ ئەتراپىغا ئەھلى سۇفىيلەر ئۈچۈن خانىقا، يولۇچىلار ئۈچۈن مۇساپىرخانا ياسالغان بولۇپ، تەلىم-تەربىيە مەقسىتىدە مەدرىسە دەپ ئاتىغان[222]. قەيسەرىلىك ئەھمەد نەزىم ئەپەندى كىتابىدا كۆشك مەدرىسى ئىچىدە يەنە بىر مەسچىتنىڭ بارلىقىنىمۇ خاتىرىلىگەن[223].

ئۆرگۈپ دامسا يېزىسىدىكى 1341 ـ يىلى ياسالغان [224]، ھەنىفتە 1342 ـ يىلى قۇتلۇغ بەگنىڭ ئوغلى جەمالىددىن ئىلېزىم سالدۇرغان كارۋانساراي ۋە ئاماسيانىڭ گۈمۈشھاجى يېزىسىدا 1343 ـ يىلى ياسالغان بۇلاق [225] قاتارلىق مىمارلارنىڭ ئەراتنا دەۋرىدە ياسالغانلىقى مەلۇم. بۈگۈنكى كۈنلەردە قەيسەرى مۇزېيىنىڭ ئىسلامىي مازار تاشلىرى ۋە ئابىدىسى ئامبىرى قىلىپ ئىشلىتىۋاتقان قەبرە 1345 ـ يىلى زەنگىئوغلى ئەمىرزادە مۇھەممەدنىڭ قەبرىسى بولۇپ، تىك تۆتبۇلۇڭ شەكلىدىكى كەسمە تاشلاردىن ياسالغان، قەبرە ئىشىكىنىڭ ئۈستىگە مەرمەر ئابىدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان [226].

ئەراتنىلار دەۋرىدە دەۋلى قاراھىسار دەپ ئاتالغان يېشىلھىساردا سۇلتان ئەراتنا 1346 ـ يىلى سالدۇرغان ئۇلۇغ جامە بۈگۈنكىچە جامائەتكە ئېچىپ بېرىلىۋاتقان بولۇپ، مۇنارنىڭ سىرتى زامانىۋى شەكىلدە يېڭىلانغان [227]. سىۋاستا سۇلتان ئەراتنانىڭ ياش ئۆلۈپ كەتكەن چوڭ ئوغلى شەيخ ھەسەن نامىغا ئاتاپ 1347 ـ يىلى كەسمە تاشتىن ياسالغان گۈدۈك مۇنار ھېچقانداق قەبرىگە ئوخشىمايدىغان ھالدا بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ قالغان [228].

توكاتتا 1347 ـ يىلى ياسالغان خانىقا [229] ۋە قەيسەرىدە 1348 ـ يىلى ياسالغان ئەمىر ئەردۇغمۇش ۋەياكى تاتارخانلىرى قەبرىسى [230] قاتارلىقلار ئەراتنا دەۋرىدىكى ئىمارەتلەردۇر. قەيسەرىنىڭ گاۋرەمئوغلۇ مەھەللىسىدىكى چوڭلۇقى ۋە زىننەتلىنىشى جەھەتتىن قەيسەرىدىكى ئۆزگىچە ياسالغان شاھ قۇتلۇغ خاتۇن خانىقاسىنىڭ گۈمبىزى ھاجى بەگ دەپ ئاتال- ـغان شاھ قۇتلۇغ خاتۇننىڭ ئەمرى بىلەن 1350 ـ يىلى

ياسالغان بولۇپ، 1977 ـ يىلى دىنىي ۋەقفىلەر ئەسلىدىكى هالىتىگە ماس هالدا رېمونت قىلىنغان. گۇمبەزنىڭ ئىچىدە شاھ قۇتلۇغ خاتۇن بىلەن ئەمىر باھشايىش ۋە ئەمىر ھەيدەربەگلەرنىڭ قەبرىسى بار[231]. قەيسەرنىڭ قارتال (بۇركۇت) رايونىدىكى ھېۋىتلىك يېنىدىكى ھىسارجىق يولى ياقىسىدىكى 1350 ـ يىلى ياسالغان ئەمىر ئەلى پىشرەۋ ئەلى قەبرىسى تىك تۆت بۇلۇڭ شەكىلدىكى كەسمە تاشتىن ياسالغان بولۇپ، ئۇستىنى يېپىپ ئەسلىدىكى ھالىتىگە ماس ھالدا رېمونت قىلىنغان[232].

6. سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ ۋاپاتى ۋە شەخسىيتى

تۈركىيە تارىخىنىڭ ئەڭ مۇشكۇل ۋە ئەڭ قىيىن دەۋرى بولغان 1327 ـ يىلىدىن 1353 ـ يىلىغىچە بولغان چارەك ئەسىرلىك ۋاقىت ئەمىر، نويان، باش ۋالىي ۋە سۇلتان بولۇشتەك مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ كاتتا نامۇ ـ شەرەپكە ئېرىشكەن سۇلتان ئەراتنا سىۋاستا دۆلەت قۇرۇپ، كېيىن دۆلەت مەركىزى بولغان قەيسەرىدە ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرغان. ئاساسەن سۇلتان ئەراتنا ئۆلمەن دېگەن كۆنى ۋاپات بولغانلىقى مەلۇم بولغاندىن كېيىن[233]، ئوغلى جافەر قەيسەرىنىڭ بۇنيان قاراقايا يېزىسىنىڭ سەيىد ئىسا خانىقاسىنىڭ ۋەقفىسىدە ئەراتنانىڭ ئۇنىۋان ـ سۈپەتلىرى ئارىسىغا «ئەششەھىد» ئىبارىسىنى قوشۇش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزگەن. ئۇنىڭ شېھىت بولۇش ئېھتىمالىنى قىياس قىلالىساقمۇ، تارىخىي مەنبەلەردە بۇ ئېھتىماللىقنى ئىسپاتلايدىغان بىر ماتېرىيال تېخىچە ئۇچرىمىدى[234].

سۇلتان ئەراتنانىڭ ۋاپات بولغان يىلىنى بەزى مۇئەللىپلەر ھىجرىيە 753 ـ يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ بەشى، يەنى مىلادى 1352 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى دەپ كۆرسەتسە[235]، بەزىلەر تېخى ۋاپات بولغان ئاينىمۇ ئېنىق يازماستىن بىۋاستە 1352 / 753 ـ يىلى دەپلا خاتىرىلىگەن[236]. سۇلتان ئەراتنانىڭ نامىغا ئاتاپ قويۇلغان بەزى تەڭگىلەرنىڭ 1353 / 754 ـ يىللىق بولۇشى[237]، ئۇنىڭ ۋاپات بولغان يىل تارىخىدا بىر يىلى ئۆزگىرىش بولۇپ قالغانلىقىدىن ئەمەس. چۈنكى، 1353 / 754 ـ يىلى قويۇلغان تەڭگىلەردە ئەراتنانىڭ

ئىسـمىنىڭ بولۇشـى، ئەراتنانىـڭ بـۇ يىلـلاردا هايـات بولغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى، ئەراتنا دەۋرىدە ئىشلەتكەن تەڭگە قىلىپلىرىنى ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنمۇ قوللانغانلىقىدىن بولغان[238].

سۇلتان ئەراتنانىڭ نەچچە يېشىدا ۋاپات بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس. سۇلتان ئۇلجايتۇ (1304-1316)نىڭ ئەمىرلىرى «60 ياشتىن ئاشقاندا ۋاپات بولغان دەپ مۆلچەرلەنگەن»[239]. ئوتتۇرا ياشتىن ئاشقاندا ۋاپات بولغان دەپ قارالغان سۇلتان ئەراتنا مەهكىمەئى شەرئىنىڭ پەتىۋانامىسى ۋە بەزى مۇئەللىپلەر شەيخ ئەۋھادەددىن قىرمانىنىڭ سوفىي ۋە مۇرىتلىرى ئورناتقان دەپ قارايدىغان قەبرە دەرۋازىسىنىڭ ئۇستىدىكى ئابىدىگە قاراپ، 1339-يىلى ئامراق خوتۇنى سۇلىپاشا ئۈچۈن سالدۇرغاندىن كېيىن ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەي ۋەقفە قىلىنغان، بۈگۈنكى قەيسەرىنىڭ گۈلتەپە مەھەللىسىدىكى كۆشك تاغ دەپ ئاتىلىدىغان يەردىكى كۆشك مەدرىسىنىڭ هانگاھىن دېگەن يېرىگە دەپنە قىلىنغان[240]. بۈگۈنكى كۈنلەردە بۇ مەدرىسە قەيسەرى ۋالىيلىقى ۋە قەيسەرى ۋەقفە باشقۇرۇش مۇدىرلىقىنىڭ تەرتىپكە سېلىشى نەتىجىسىدە، كەمبەغەللەرگە سەدىقە تامىقى تارقىتىدىغان ئاشخانا قىلىنىپ ئىشلىتىلىۋاتىدۇ.

كۆشك مەدرىسىنىڭ ئىچىدە ئەراتنا ئائىلىسىگە تەۋە ھەشەمەتلىك قەبرىلەرنىڭ بىرىگە دەپنە قىلىنغان سۇلتان ئەراتنا خوتۇنى سۇلىپاشا، ئوغلى غىياسىددىن مۇھەممەد ۋە نەۋرىسى ئالائىددىن ئەلىنىڭ مەرمەر لەھىتلىرى بىلەن ئابىدىسىنى 1906-يىلىدىن ئىلگىرىكى مەزگىلدە ئۆتكەن بىر

هۆكۈمدارنىڭ كۆلچەك ياستىشقا ئىشلىتىش ئۈچۈن قەيسەرى-
-دىن ئالدۇرغان ۋە بۇزىۋەتكەن[241]. بۇ بۇزغۇنچىلىقتا ھەرنىمە
بولسىمۇ سۇلتان ئالائىددىن ئەلىنىڭ قەبرە ئابىدىسى ئامان
قالغان، ھازىر قەيسەرى ئېتنوگرافىيە مۇزىيىدا ئېكسكۇرسىيە
ئۈچۈن قويۇپ قويۇلغان[242]. ئەراتنا ئائىلىسىگە تەۋە بۇ
ئابىدىلەردىن سۇلى پاشا خاتۇنىنىڭ نامىغا ئورنىتىلغان قەبرە
ئابىدىسى بىلەن ئوغلى غىياسىددىن مۇھەممەد قەبرە ئابىدى-
-سىنى كۆلچەك ياساشقا ماتېرىيال قىلىشتىن ئىلگىرىكى قەي-
-سەرىلىك ئەھمەد نازىف ئەپەندى بىر نۇسخا كۆچۈرۈۋېلىپ،
كۆچىرىۋالغان مەتىنىنى خەلىل ئەدھەمگە بەرگەن. خەلىل
ئەدھەم بۇنى «قەيسەرى شەھىرى» دېگەن ئەسىرىگە قوشۇپ
نەشر قىلدۇرغان[243]. بىراق، سۇلتان ئەراتنانىڭ قەبرە تېشى
ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمىگەن. ناۋادا ئەراتنانىڭ
ئابىدىسى قولىمىزغا چۈشكەن بولسىدى، ئەراتنانىڭ ۋاپاتى
ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە بولاتتۇق.

سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنانىڭ شەخسىيىتى: دۆلەتنىڭ
ئىچى ۋە سىرتىدا ئوبدانلا نام-ئاتاق قازىنىپ، شان-
شۆھرىتى ھەممە ياققا تارقالغان سۇلتان ئەراتنانىڭ ۋاپاتى
ئانادولۇ ۋە قوشنا ئەللەردە چوڭ قايغۇغا سەۋەبچى بولىدۇ.
چۈنكى ھېچكىمگە ئوخشاتقىلى بولمايدىغان ھۆكۈمران
ھېساپلانغان سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا 1327-يىلى 10-
ئايدىن 1352-يىلى 2-ئايغىچە بولغان ۋالىيلىق ۋە سۇلتانلىق
قىلغان مەزگىللەردە ئەڭ ياخشى سىياسەت، ئادالەت، ئابرۇي
ۋە يۈكسەك نوپۇزغا تايىنىپ، ئىلخانىيلارنىڭ ئانادولۇدا
مەيدانغا كەلتۈرۈپ قويغان ھۆكۈمەتسىزلىكنى يوقىتىپ، ئارزۇ

قىلغان بىرلىك ۋە باراۋەرلىكنى ئورناتقان. سۇلتان ئەراتنا قۇرغان بۇ ھۇزۇر دىيارىغا مەلىك ئەشرەف چوبانىينىڭ زۇلمىدىن تويۇپ كەتكەن ئالىملار سەلدەك ئېقىپ كېلىپ، مال-دۇنيا ۋە مەرتىۋىگە ئېرىشكەن. سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا موڭغۇللاردىن كۆڭلى سۇ ئىچمىگەن كىشىلەر ۋە يەر-لەرگە راھەت ۋە سائادەتتە ياشاش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بېرىدۇ.

سۇلتان ئەراتنا دۆلەتنى شۇ دەرىجىدە ئادالەت، مەرتلىك ۋە ئابرۇي بىلەن ئىدارە قىلغانكى، پۇقرالار ئۇنىڭ گۈزەل ئەخلاقى ۋە ئالا ساقاللىقىغا قاراپ ئۇنى «كوسا نەبى»، «كوسا پەيغەمبەر» دېگەن لەقەم بىلەن ئاتىغان[244]. ئۇنىڭ دۇرۇسلۇقى ۋە ئادىللىقى سەۋەبىدىن، شۆھرىتى دۆلەت سىرتىغىچە تارقالغان. يەنى قوشنا ئەللەردە مىسىر، ھەلەپ ۋە شام (سۈرىيە) دا يېتىشكەن زاماندىاش مۇئەللىپ ۋە تارىخچىلاردىن سافەدى، ھالەبى ئىبنى خاتىب قاتارلىق ئالىملار سۇلتان ئەراتنانىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قاتتىق قايغۇرۇپ، قەلبىدىكى قايغۇسىنى ئىپادىلەپ مەرسىيىلەر يازغان[245].

سەلاھىددىن سافەدى سۇلتان ئەراتنانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنكى تۇيغۇلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى تەسۋىرلەپ «ئەراتنا بەك خەلقپەرۋەر ياخشى ئىنسان ئىدى. دىنىغا، دىيانىتىگە سادىق بولۇپ، ھەقىقىي ئىسلامىيەتنىڭ قوغدىغۇچىسى ۋە ھىمايىچىسى ئىدى. ۋەتەنپەرۋەر ۋە مىللەتپەرۋەر ئىدى، ئالىملارنى ھۆرمەتلەيتتى ۋە ئامراق ئىدى، ئالىملارنى مەجلىسلەرگە چاقىراتتى، ئۇلار بىلەن پاراڭلىشىپ

مۇزاكىرىنى ئاڭلايتتى ۋە پىكىرلىرىدىن پايدىلىناتتى. ئەراتنانىڭ خوتۇنىمۇ ئىلمىي مەجلىسلەرگە پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ قاتنىشاتتى ۋە بۇنداق تالاش-تارتىشلارنى ئاڭلاپ ناھايىتىمۇ خۇشاللىق ھېس قىلاتتى. مۇسۇلمانلار دائىم ئىلتىپاتى ۋە مەرھەمىتىگە ئىگە بولاتتى. بۇ ھالەت ئەراتنا ۋاپات بولغىچە توختىماي داۋاملاشقان. ئۇنىڭ ۋاپاتى بىلەن بۇيۇك بىر ياردەمچىسىدىن ئايرىلىپ قالغان مۇسۇلمانلار دۇشمەنلىرىدىن بەك جىق زەرەر كۆردىلەر» [246] دەپ يازغان.

سۇلتان ئەراتناغا بولغان يېقىنلىقىنى ئەڭ ياخشى شەكىلدە يېزىشقا ئۇرۇنغان سافەدى «نويانىدىن ئايرىلىپ ئانادولۇ قايغۇ ۋە ئازابقا تولدى. ئەراتنانى ئارزۇ قىلغىنىمىزدەك ھالەتتە كۆرسەتمىگەن پەلەكنىڭ جازاسىنى ئاللاھ ئۆزى بەرسۇن!» دېگەن مەنىدە يېزىلغان رۇبائىيسى ئارقىلىق ئەراتنانىڭ ۋاپاتىدىن ھېس قىلغان قايغۇسىنى ئىپادىلىگەن[247].

سۇلتان ئەراتنانىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن ھالەبىمۇ «ئۇ دەرىجىسى يۇكسەك، ھەممەيلەننى ۋە ياخشىلىق قىلىشنى ياخشى كۆرىدىغان بىر كىشى ئىدى» دەپ مەدھىيىلەپ كاتتا سارايلاردا خۇشاللىق ئىچىدە ئارزۇسىغا يەتكەن ئەراتنانى ئەمدى بىز قەبرە زىندانلىرىدا كۆرسەتكەن رەھىمسىز ۋە ئامانسىز پەلەككە ئاللاھ «لەنەت قىلسۇن!» دېگەن مەنىدىكى رۇبائىيسى ئارقىلىق قايغۇلۇق ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن[248].

ئىبنى تاغرىبىردى ئەراتنا ئۈچۈن «ئۇ ئەقىللىق، سىياسەتتە تەدبىرلىك، ئالىم پادىشاھ ئىدى. ھۆكۈمرانلىقى سائادەتتە ئۆتتى»[249] دېسە، ھاجەرمۇ «بىر ياخشى مۇسۇلمان

ئىدى»[250] دەپ سۇلتان ئەراتنانىڭ ئىسىل سۈپەتلىرىنى تىلغا ئالغان.

ئاماسىيالىق ھۈسەيىن ھۈسامەددىن ئەراتنانىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى خۇلاسىلەپ «ئەراتنا خاننىڭ ۋاپاتىغا ھەقىقەتەن ئىچىنغۇدەك ئەمىرلەردىن ئىدى. ئۇ ناھايىتى ئادىل، پۇقراپەرۋەر، ھەركىمگە ھېسداشلىق قىلىدىغان، دىندار ۋە مەرھەممەتى كۈچلۈك ئىدى. خەلقنىڭ ئۇنى كوسا پەيغەمبەر دېگىنىگە مۇناسىپ ئادەم ئىدى. ھەر قانداق بىر كىشى بىلەن توسۇپ قالماي كۆرۈشەتتى ۋە خەلقنىڭ ئەرز-دادىنى ئۆزى ئاڭلاپ ھەل قىلاتتى» دەپ يازغان[251].

سۇلتان ئەراتنا ئىلىم ۋە پەزىلەت ئىگىسى بولۇپ، ھەممە ئىشتا مەدەنىي ئىدى. ئۇ ئەينى زاماندا دىندار بولغانلىقىدىن دىنىي ۋە ئىلمىي ئالىملارغا، ئەدىبلەرگە بەك ھۆرمەت قىلغان. ئىلمىي تەتقىقاتلارنى قوللىغان. ئالىملارنىڭ مۇھاكىمىلىرىنى زەۋقى بىلەن ئاڭلاپ، ئۇلارنىڭ كۆزقاراش، پىكىرلىرىگە ھۆرمەت قىلىپ، قۇسۇر ئىزدىمىگەن[252]. شافىئى مەزھىپىنىڭ ئىمامى ۋە مەشھۇر دىنىي ئالىم تەقىيۇددىن ئەلى ئىبنى ئابدۇللاھ ئەسسۇبقى ئەراتنانىڭ ئىلمىي قابىلىيىتىنى، تەپسىر ۋە ھەدىس ئىلمىدە كامىللىقىنى «تاباقاتى-شافىئىيە» دېگەن ئەسىرىدە ماختاپ كۆككە ئۇچۇرغان[253]. ئىبنى بەتۇتەمۇ «ساياھەتنامە»سىدە ئەراتنا ۋە ئۇنىڭ خوتۇنلىرىنىڭ ئىلىم ۋە ئالىملارنى قەدىرلەيدىغانلىقىنى ماختىغان[254].

سۇلتان ئەراتنا ئانادولۇنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى سىياسىي مەۋجۇتلۇقىنى داۋاملاشتۇرغاندا، مىللىي مەنپەئەتنى قوغداش ئۈچۈن ۋاستە تاللىمىغان. بەزىدە جەلايىرلارغا، بەزىدە

مەملۇق سۇلتانلىقىغا يىقىنلىشىپ، ئۇلارنىڭ ھىمايىسى ۋە ياردىمىگە ئېرىشكەن. بۇ مۇناسىۋەتلەر تەبىئىي ھالدا مەكتۇپلىشىش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان. مەملۇق سۇلتانلىرى ئەرىتناغا ئەۋەتكەن جاۋاب خەتلىرى ھۆكۈمدار ئىشلىتىدىغان مەخسۇس قەغەزگە يېزىلغانلىقى ۋە «ئاكىڭىز» دەپ ئىمزا قويۇلغانلىقىغا قاراپ سۇلتان ئەرىتنانىڭ سىياسىي ئورنى[255] ۋە شەخسىيتى ۋە ئۇنىڭ قانچىلىك قەدىرلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ[256].

سۇلتان ئەرىتنانىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئۆزىگە ۋە ئەمىر-بەگلەرنىڭ ھېچبىرى ھېچقانداق بىر شەكىلدە ئىتائەتسىزلىك قىلمىغان. بۇمۇ سۇلتان ئەرىتنانىڭ نوپۇزى ۋە شەخسىيتىنى ئىسپاتلايدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى. سۇلتان ئەرىتنانىڭ يۈكسەك نوپۇزىنى توكاتنىڭ ئەمىرى ئۇلۇغ بەگمۇ ئېتىراپ قىلغان. ئاماسيا ئەمىرى تۇلىبەگ ھېچكىمگە بويۇن ئەگمىگەن ۋە سۇلتاندەك ياشاپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەرىتناغا ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر بولغان[257].

يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، سۇلتان ئەرىتنانىڭ ئۆلۈمى ھەققەتەن دۆلەتنى ئۈچۈن بىر يوقىتىش بولغان. چۈنكى ئەرىتنانىڭ ئوغۇللىرى ۋە نەۋرىلىرى زامانىغا كەلگەندە سۇلتان ئەرىتنا چىدىغۇسىز شەرتلەرگە بەرداشلىق بېرىپ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى قوغداپ قالغان، دۆلەتنى ئۇلار تەختتە ئولتۇرۇشنى بىلىپ، ھەر جەھەتتىن دۆلەتنىڭ كەملىرىنى تولدۇرۇپ تۇرمىغاچقا، قىيىن كۈنلەرگە قالغان. دۆلەت داۋالغۇشقا باشلىغان. ئاقىۋەتتە ئەرىتنالار دۆلىتىنىڭ قازىسى، ۋەزىرى ۋە ياردەمچىسى، ئالىم ۋە دۆلەت ئەربابى بۇرھانىددىن

ئەھمەد 1381 ـ يىلى كۈزدە ئەراتنا دۆلىتىنى يىقىتىپ، ئورنىغا ئۆز نامىغا يېڭى بىر دۆلەت قۇرۇۋالىدۇ[258].

خۇلاسىلىغاندا، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئەراتنا دۆلىتى (1327 ـ 1381)نىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا (؟ ـ 1352) ھەر جەھەتتىن تولۇق يېتىشكەن مۇكەممەل بىر ئىنسان بولۇش سۈپىتى بىلەن ئورنىنى تولدۇرۇش تەس بولغان بىر تۈركىي دۆلەت ئەربابى بولۇپ، تۈركىي خەلقلەر تارىخىنىڭ تۈركىيە تارىخى ئىچىدىكى تۈرك بەگلىكلىرى دەۋرىنىڭ تاللانغان يېرىدىن ئورۇن ئالغان، ھاياتى ۋە پائالىيىتى ھەققىدە مۇشۇنچىلىكلا قىسقا ساۋات قالدۇرۇپ، مىللىي تارىخ ۋە مەدەنىيىتىمىزگە بۈيۈك بىر تۆھپە قوشۇپ كەتكەن.

7. قوشۇمچە:

ئىسمايىل ھەققى ئۈزۈنچار شىبلى

ئالائىددىن ئەراتنا (؟ـ1352) 14ـئەسىردە ئوتتۇرا ئانادولۇدا دۆلەت قۇرغان بىر زات. ئەراتنا ئەسلىي ئۇيغۇر تۈركلىرىدىن بولۇپ، كىچىك ئاسىيادا، ئانادولۇدىكى سەلچۇق سۇلتانلىقىغا تەۋە زېمىنلارنى باشقۇرۇۋاتقان ئىلخانىيلارنىڭ ئەمىرلىرىدىن ئىدى. ئەبۇ سەئىد باھادىرخاننىڭ ھۆكۈمرانلىق مەزگىلى (1316ـ1335) دە ئانادولۇنىڭ باش ۋالىيلىقىغا تەيىنلەنگەن. ئەمىر چوبانىينىڭ ئوغلى مەشھۇر شەخس ــ تۆمۈر تاشنىڭ ھۇزۇرىدا ئىشلەۋاتقان ئەراتنانىڭ ئاچىسىنى تۆمۈرتاش ئەمىرگە ئالغاندىن كېيىن، ئارىدا تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى شەكىللىنىدۇ. ئەبۇ سەئىد باھادىرخاننىڭ زۇلۇمى چەكتىن ئېشىپ ئەمىر چوبانىينى ئۆلتۈرىدۇ. بۇ ۋەقەدە ئۆزىدىن ئەنسىرىگەن تۆمۈرتاش قاھىرەگە، مەلىك ناسىر مۇھەممەدنىڭ يېنىغا قاچىدۇ. ئانادولۇنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇش ئەراتنانىڭ قولىغا قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئانادولۇنىڭ ۋالىيلىقى ئانا تەرەپتىن ئىلخانىيلارغا مەنسۇپ بولغان چوڭ شەيخ ھەسەننىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. بۇ سەۋەبتىن ئەراتنا شەيخ ھەسەننىڭ ۋەكىلى سۈپىتى بىلەن 1327ـيىلىدىن ئېتىبارەن ئانادولۇنى باشقۇرۇشقا باشلايدۇ. ئەبۇ سەئىدنىڭ پەرزەنتى بولمىغاچقا، 1335ـيىلى ۋاپات بولغاندا، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان چوڭ شەيخ ھەسەن بىلەن تۆمۈرتاشنىڭ ئوغلى كىچىك شەيخ ھەسەن ھاكىمىيەت بېشىغا يۆلەپ چىقىرىلغان خانلار بىر-

بىرى بىلەن جىدەللىشىۋاتقان پۇرسەتتە، ئەراتنا چوڭ شەيخ ھەسەنگە بولغان بىرلىكىنى ساقلاپ، ئانادولۇنى ئىدارە قىلىشقا باشلايدۇ ۋە يۈز بېرىۋاتقان جېدەل - ماجىرالارغا نىسبەتەن بىتەرەپ بولۇش پوزىتسىيىسىنى تۇتۇپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدۇ. تارىختا «رەقىپ خانلار» دەپ ئاتالغان بۇ ھۆكۈمران سەلتەنەت ئۈچۈن جېدەللىشىۋاتقاندا، بىر مەزگىل ئىراققا ئورۇنلاشقان چوڭ شەيخ ھەسەننىڭ ياردىمىدىن ئۈمىدىنى تولۇق ئۈزگەن ئەراتنا ۋەزىيەتنى ياخشىلاش ئۈچۈن مىسىردىكى مەملۇق سۇلتانىغا ئۆزىنى ئانادولۇغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلەشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. سۇلتان بۇ ئىلتىماسنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئەراتنا مەملۇق سۇلتانى نامىغا پۇل قۇيدۇرىدۇ ۋە خۇتبە ئوقۇتىدۇ. چۈنكى بۇ ۋاقىتتا ئەزەربەيجاندا ئولتۇراقلاشقان كىچىك شەيخ ھەسەن ئانادولۇنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەراتنانى ئۆزىگە ئىتائەت قىلىشقا زورلىغاندا، ئەراتنا رەت قىلغانىدى. شۇنىڭ بىلەن كىچىك شەيخ ھەسەن شەرقىي ئانادولۇنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ھۆكۈمران قىلىپ تىكلىۋالغان سۇلايمان خان بىلەن بىرلىكتە ئەراتناغا جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنى 1343 - يىلى سىۋاس بىلەن ئەرزىنجان ئارىسىدىكى قارانبۈك دېگەن جايدا ئۇچرىشىدۇ. ئۇرۇش باشلىنىشى بىلەنلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئەراتنا دۈشمىنىنىڭ ئولجا ئېلىشقا كىرىشىپ كەتكەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ كىچىك شەيخ ھەسەننى تالاپەتكە ئۇچرىتىدۇ ۋە سۇلايمان خاننىڭ قارارگاھىنى پۈتۈن مال-مۈلكى بىلەن قوشۇپ غەنىيمەت ئالىدۇ. ئويلىمىغان يەردىن غەلىبىگە ئېرىشكەن ئەراتنانىڭ

ئانادولۇ ۋە قوشنا ئەللەر ئالدىدا نوپۇز-ئىناۋىتى ئاشىدۇ. ئەراتنا بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مۇستەقىللىق جاكارلايدۇ. ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئاتاپ، سۇلتانلىق نامى بىلەن تەڭگە قۇيدۇرىدۇ.

ئەراتنا تەۋەلىكىدىكى زېمىنلارنى ئادىل ئىدارە قىلغانلىقى ئۈچۈن، يىللاردىن بېرى موڭغۇللارنىڭ مۇستەبىتلىكى ۋە زۇلمىدىن جاق تويغان خەلقنىڭ مەمنۇنىيىتىگە ئېرىشكەن. يازىجىزادەنىڭ رىۋايەت قىلىشىغا قارىغاندا، ئەراتنا كوسا ساقال بولغاچقا، خەلق ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمىتى ۋە مەمنۇنىيىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «كوسا پەيغەمبەر» دەپ نام ئالغان.

ئەراتنانىڭ تەۋەلىكىدىكى زېمىنلار ھازىرقى ئەرزۇرۇم، بايبۇرت، ئەرزىنجان، شەرقىي قاراھىسار، نىكسار، توكات، ئاماسىيا، ماسۇن، مەرزىفۇن، ئەنقەرە ئاقساراي، دەۋەلى قاراھىسار، نىغدە، قەيسەرى، دارەندە، سىۋاس ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار بولۇپ، پايتەخت ئاۋال سىۋاستا بولغان. كېيىنچە قەيسەرىگە كۆچۈرۈلگەن. دارەندە كېيىن مەملۇق سۇلتانلىقىغا تەۋە بولۇپ كەتكەن. ئەرزۇرۇم بىلەن بايبۇرت قاتارلىق جايلار بىر مەزگىل كىچىك شەيخ ھەسەننىڭ ئىشغالىيىتىدە قالغان بولسىمۇ، كېيىن قايتۇرۇۋېلىنغانلىقى، ئەراتنا بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى غىياسىددىن مۇھەممەدنىڭ بۇ جايلاردا قۇيدۇرغان تەڭگىلىرى ئارقىلىق ئىسپاتلىنىپ تۇرىدۇ. («تەقۋىمى مەسقۇقاتى سەلجۇقىيە» دېگەن ئەسەرنىڭ 100-ۋە 106-بەتلىرىگە قاراڭ).

ئەراتنا 1352 ـ يىلى ۋاپات بولغان. جەستى قەيسەرىدىكى كۆشك مەدرىسى ئىچىدىكى قەبرىستىگە دەپنە قىلىنغان. ئەراتنانىڭ ئەلنى ئىدارە قىلىش قابىلىيىتى ۋە ئىلمىي ئىقتىدارى بىلەن جاھانغا مەشھۇر بولغان. ئۆزى ئالىم ۋە تەتقىقاتچى بولۇپ، ئەرەبچىنى تولىمۇ پاساھەتلىك سۆزلەيدىكەن. شافىئى مەزھىپىنىڭ مەشھۇر ئىماملىرىدىن بىرى بولغان ئەلى سۇبقى ئەراتنانىڭ ئىلمىي ئىقتىدارىغا قايىل بولغان. ئەرەب سەيياھى ئىبنى بەتۇتە سىۋاسقا كەلگەندە ئالائىددىن ئەراتنا بىلەن كۆرۈشكەن. ئەراتنانىڭ شەيخ ھەسەن، جافەر ۋە مۇھەممەد ئىسىملىك ئۈچ ئوغلى بولغان. بۇلاردىن شەيخ ھەسەن دادىسىدىن ئاۋۋال 1347 ـ يىلى ۋاپات بولغان. جەستى ھازىر خەلق «گۇدۇك مىنارە» دەپ ئاتايدىغان مازارغا دەپنە قىلىنغان. ئەراتنانىڭ تەختىگە بەگلەرنىڭ قارارى بىلەن ھايات تۇرۇۋاتقان ئىككى ئوغلىنىڭ كىچىكى بولغان مۇھەممەد سۇلتانلىققا ئولتۇرغان. بۇ ئىشقا قارشى چىققان ئاكىسى جافەر قارشى قوزغىلىپ باققان بولسىمۇ، يېڭىلىپ قېلىپ مىسىرغا قاچقان.

غىياسىددىن مۇھەممەد دادىسى ئەراتنادەك ئىقتىدارلىق ۋە تەجرىبىلىك بولمىغاچقا، 1364 ـ يىلى ئۆزىگە قارشى چىققان ۋەزىرى خاجە ئەلى شاھنى مەملۇق سۇلتانلىقىنىڭ ياردىمىدە ئاران بېسىقتۇرالىغان. بىر يىلدىن كېيىن بەگلەرنىڭ بىرلىشىۋېلىشى بىلەن ئۆزىمۇ ئۆلتۈرۈلگەن. غىياسىددىننىڭ ئورنىغا ئالائىددىن ئەلى ئىسىملىك ئوغلى سۇلتان بولغان. شۇنىڭ بىلەن تەۋەلىكىدىكى ۋالىيلار ئۆز ئالدىغا ئىش قىلىشقا باشلىغان. ئەلىنىڭ ئۇلارنى گەپكە كىرگۈزگىدەك ئىقتىدارى

بولمىغانلىنىڭ ئۈستىگە، ئەيش-ئىشرەتكە بېرىلىپ كەتكەن-لىكتىن، 1380-يىلى ئۆلگۈچە پەقەتلا نامدا سۇلتانلىق قىلىدۇ. ئەلىنىڭ ئورنىغا تېخى باللىقنى تۈگىتەلمىگەن ئوغلى مۇھەممەد سۇلتان بولىدۇ. بۇ بالىغا ئاۋۋال سەلچۇق جەمەتىدىن بولغان قاراھېسارنىڭ ۋالىيسى قىلىچ ئارسلان ياردەمچىلىككە تەيىنلىنىدۇ. بىر مەزگىلدىن كېيىن ئەلىگە ۋەزىر بولغان قەيسەرى قازىلىرىدىن قازى بۇرھانىددىن ئەھمەد قىلىچ ئارسلاننى ئۆلتۈرۈپ ياردەمچىلىكنى تارتىۋالىدۇ ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي بالا سۇلتاننى تەختتىن چۈشۈرۈۋېتىپ، ئۆزىنى سۇلتان دەپ جاكارلايدۇ.

ئىزاھاتلار:

1. مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ، 1333 ـ يىلى ئىستانبۇل، 1 ـ توم، 68 ـ ، 126 ـ بەتلەر.
2. ئىسمايىل ھەققى ئۇزۇنچار شىلى: «سىۋاس ــ قەيسىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئەراتنا دۆلىتى» (بەللەتەن ژۇرنىلى، 1968 ـ يىلى XXXII/126، 163 ـ بەت، 6 ـ ، 7 ـ ئىزاھ.
3. ھامىھ رىفات : «تۈركچە ۋە باشقا تىللار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر» ، 1 ـ نۆۋەتلىك تۈرك تارىخى يىغىنى خاتىرىسى، 1932 ـ يىلى ئىستانبۇل، 35 ـ بەت.
4. ھۈسەيىن نامىق ئۇرقۇن: «تۈرك تارىخى» ، 1946 ـ يىلى ئەنقەرە نەشرى، 4 ـ جىلد 104 ـ بەت.
5. ئەدىرنەلىك ئورۇچ بەگ: «ئورۇچ بەگ تارىخى» ، ئاتسىز نەشرگە تەييارلىغان، 57 ـ بەتتىكى 69 ـ ئىزاھات.
6. ئىسمائىل ھەققى ئۇزۇنچار شىلى: «ئەراتنا دۆلىتى» ، 162 ـ بەتتىكى 2 ـ ئىزاھات.
7. س.ئى.كاخىن: «ئەراتنا» ، «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، 2 ـ توم، 724 ـ بەت.
8. ئەھمەد جافەرئوغلۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇرتىلى لۇغىتى» ، تۈرك تىلى جەمئىيىتى 1968 ـ يىلى نەشرى، 73 ـ بەت.
9. ئى.ھامى ناشمەند: «ئىزاھلىق ئوسمانلى تارىخى يىلنامىسى» 1 ـ توم، 1974 ـ يىلى ئىستانبۇل نەشرى، 174 ـ ۋاراق.
10. ھ.ھۇسامەددىن: «ئاماسيا تارىخى» ، 1927 ـ يىلى ئىستانبۇل نەشرى، 3 ـ جىلد 32 ـ بەت، 1 ـ ئىزاھات.
11. شىكارى: «قارامان ئوغۇللىرى تارىخى» ، مەسئۇد كومان تۈركچىگە تەرجىمە قىلغان، 1946 ـ يىلى كونيا نەشرى، 17 ـ بەت.
12. مۇنەججىمباشى: «جامىئۇددۇل بايەزىد كۇتۇپخانىسى» 5020 ـ نومۇرلۇق ئەسەر، 2 ـ جىلد 443 ـ بەت.
13. م.ف.قىرزىئوغلۇ: «كارس تارىخى» 1 ـ توم، 48 ـ بەت.
14. «ئەراتنا» دېگەن ئىسمنىڭ ئەرەب يېزىقىدىكى ھەرخىل يېزىلىش شەكلىنى «ئەراتنالىقلار» دېگەن كىتابىمدىن كۆرۈۋېلىڭ.
15. ماقرقزى: «كىتابۇسسۇلۇك» ، م.زىيادە نەشرگە تەييارلىغان. 1941 ـ يىلى قاھىرە نەشرى، 2 ـ جىلد 489 ـ بەت.
16. ئىبنى ئەرابشاھ: «ئاجايىبۇلمۇقەددۇر» قەيسىرى راشىد ئەپەندى كۇتۇپخانىسىدا 937 ـ نومۇر بىلەن ساقلىنىۋاتىدۇ، 566، 576، 594 ـ ۋاراقلار.
17. ئىنايىتۇللا ئەپەندى: «ئەراتنا تارىخى« سۇلايمانىيە ــ لالە ئىسمائىل كۇتۇپخانىسى 744 ـ نومۇر 153 ـ ۋاراق.
18. ئىسمائىل ھەققى ئۇزۇنچار شىلى: «ئوسمانلى تارىخى» 1961 ـ يىلى ئەنقەرە نەشرى، 1 ـ جىلد 303 ـ بەت، ماتېرىيال مەنبەسى ئۇچۇن ياشال يۇجەلنىڭ «مۇتاھھارتەن ۋە ئەرزىنجان ئەمىرلىكى» (بەللەتەن ئىلمىي ژۇرنىلى

XXXII ـ جىلد 140 ـ سان، 665 ـ ، 719 ـ بەتلەر) دېگەن ماقالىسى بىلەن فارۇق سۈمەرنىڭ ئانادولۇدا موگغۇللار» (سەلچۇقلار تەتقىقاتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1970 ـ يىل نەشرى، 1 ـ جىلد 128 ـ بەتتىن باشلانغان) دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ.

19 . س.ل.پولى: «دۆۋلەى ئىسلامىيە» ، ھ.ئەدھەم تەرجىمە قىلغان، 1927 ـ يىلى نەشرى، 213 ـ بەت.

20 . ھە.ز.ئۆلكەن: «مىللەت ۋە تارىخ ئېڭى» 1976 ـ يىلى نەشرى، 352 ـ بەت.

21 . شىكارى: «قارامان ئوغۇللىرى تارىخى» ، 14 ـ بەت؛ ئا.نازىق ئاپەندى: «تارىخى خۇسۇسىي قەيسەرى» 1317 ـ 1319 ـ يىللاردا يېزىلغان قولىيازما، 126ـ127 ـ بەتلەر.

22 . خەيرۇللاھ ئەپەندى: «تارىخى ئوسمانى» 2 ـ جىلد 14 ـ بەت.

23 . ئا. كاشانى: «تارىخى ئولجايتۇ» ئاياسوفيا كۇتۇپخانىسى 3019 ـ نومۇردا ساقلانغان، 139 ـ بەت.

24 . شەيانكارەي: «مەجمەئۇل ئەنساپ» سۇلايمانىيە يېڭى جامە كۇتۇپخانىسى 909 ـ نومۇردا ساقلانغان، 275 ـ ۋاراق.

25 . زەكى ۋەلى توغان: «ئومومىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» 244 ـ ۋە 466 ـ بەت ھەم 222 ـ ئىزاھاتقا قاراڭ.

26 . ئىسمايىل ھەققى ئۇزۇنچار شىلى: «ئەراتنا دۆلىتى» 164 ـ بەت.

27 . شىكارى: «قارامان ئوغۇللىرى تارىخى» 12ـــ17 ـ بەتلەر.

28 . فارۇق سۈمەر: «ئانادولۇدا موگغۇللار» 20ـــ23 ـ بەتلەر.

29 . ئىبنى ھاجەر: «ئەددۇرەرۇل كامىنە» 2 ـ جىلد 95 ـ بەت.

30 . ئا.نازىق ئەپەندى: «مىزانى قەيسەرىيە» م.پالامۇتئوغلۇ نەشرگە تەييارلىغان، 1986 ـ يىلى نەشرى، 99 ـ بەت.

31 . شىكارىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى، 12 ـ ، 13 ـ ، 14 ـ ، 17 ـ بەتلەر.

32 . مۇنەججىمباشى: «جامىئۇددۇۋەل» 2 ـ جىلد 443 ـ بەت.

33 . زەكى ۋەلىدى توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» 245 ۋە 272 ـ بەت.

E. Zambaur, Manuel de Geneologie et de Chronologie pour I'Histoire de I'Islam, c. I, Hanovre 1955, s. 155 .34

35 . ئا. تەۋھىد: «بەنى ئەراتنا ئوسمانلى تارىخى تەتقىقات مەجمۇئەسى» (1330) 14 ـ بەت.

36 . ئىسمايىل ھەققى ئۇزۇنچار شىلى: «ئەراتنا دۆلىتى» 164 ـ بەت.

37 . ئى. غالىب: «تەقۋىم» (1209) ئىستانبۇل نەشرى، 109 ـ بەت.

38 . شىكارىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 17 ـ بەت.

39 . مۇنەججىمباشىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 2 ـ جىلد 443 ـ بەت.

40 . ھ.ھۇسامەددىنىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 3 ـ جىلد 31 ـ بەت، 4 ـ ئىزاھ.

41 . ئىسمائىل ھەققى ئۇزۇنچار شىلى: «ئانادولۇ بەگلىكلىرى» 11 ـ بەت؛ ش. تەكىنداغ: «قارامانلىقلار» ، «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» 321 ـ بەت، توغاننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 272 ـ بەت.

42. فارۇق سۈمەر: «ئانادولۇدا موگغۇللار» 20ـــ22ـ بەتلەر.
43. فارۇق سۈمەر: «ئانادولۇدا موگغۇللار» 22ـــ23ـ بەتلەر.
44. سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 22ـ بەت 44ـ ئىزاھ.
45. كاشانى: «تارىخىي ئولجايتۇ» 139ـ ۋاراق، توغاننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 264ـ بەت.
46. سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 22ـ بەت 44ـ ئىزاھ.
47. توغاننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 272ـ بەت.
48. شىكارى: «قارامان ئوغۇللىرى تارىخى» 12ـ بەت.
49. كاشانىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 139ـ بەت؛ توغاننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 244ـ بەت؛ ئۇزۇنچار شىبلى: «ئەراتنا دۆلىتى» 189ـ بەت؛ «ئانادولۇ بەگلىكلىرى» 161ـ بەت.
50. مۇنەججىمباشى: «جامىئۇددۇۋەل» 2ـ جىلد 443ـ بەت؛ توغاننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى272ـ بەت.
51. كاتىب چەلەبى: «جاھاننامە» 1732/1145، ئىستانبۇل نەشرى، 630ـ بەت.
52. ئەھمەد نازىف ئەپەندى: «تارىخى خۇسۇسىي قەسرى» 128ـ بەت.
53. ھ. ھۇسامەددىن: «ئاماسيا تارىخى» 3ـ جىلد 33ـ بەت.
54. ھ. ئەدھەم: «قەيسىرىيە شەھىرى» (1334) ئىستانبۇل نەشرى، 112ـ 113ـ بەتلەر؛ ئۇزۇنچار شىبلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 171ـ بەت.
55. ئىبنى بەتۇتە: «ساياھەتنامە» 1ـ جىلد 325ـ بەت.
56. ئەستەرابادى: «بەزم ۋە رەزم» 167ـ 170ـ بەتلەر؛ ئۇزۇنچار شىبلىنىڭ يۇقىرقى ئەسىرى 175ـ بەت.
57. شىكارىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 61ـ بەت؛ مۇنەججىمباشىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 2ـ جىلد 443ـ بەت؛ ئۇزۇنچار شىبلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 175ـ بەت؛ ياشار يۇجەل، «قازى بۇرھانىددىن ئەھمەد ۋە ئۇنىڭ دۆلىتى» 20ـ بەت.
58. ئىبنى ھاجەر «ئەددۇرەرۇل كامىنە» 2ـ جىلد 95ـ بەت؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 121ـ بەت؛ ئۇزۇنچار شىبلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 175ـ بەت؛
59. ئىبنى ھەجەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 95ـ بەت؛ ئۇزۇنچار شىبلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 17ـ بەت.
60. ئۇزۇنچار شىبلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى176ـ بەت 52ـ ئىزاھ؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 121ـ بەت.
61. ئى.ھەققى. ر. نافىز: «سىۋاس شەھىرى» 152ـ بەتتىكى 3ـ ئىزاھ؛ ئۇزۇنچار شىبلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 176ـ بەت.
62. ئىبنى تاغرىبىردى: «ئەلمەنھەلۇسسافى» 1ـ جىلد 280ـ بەت؛ ئۇزۇنچار شىبلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 176ـ بەت.
63. ئۇزنچارشىبلى: «ئەراتنا دۆلىتى» 176ـ بەت ۋە 56ـ ئىزاھ.
64. مۇژگان ئۇچەر: «سىۋاستىكى شەيخ ھەسەننىڭ گۇمبىزى ۋە ئۇنىڭ تىبابەت فولكلورىمىزدىكى ئورنى» ئەرجىيەس، 1982ـ يىلى نەشرى، 5ـ جىلد 60ـ سان، 6ـ، 8ـ بەتلەر.

65. ئوسمان تۇران «تارىخى تەقۋىملەر» 70 ـ بەت؛ يۈجەلنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 20 ـ بەت.
66. تۇراننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 72 ـ بەت؛ ئۇزۇنچار شىبلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 178 ـ ، 179 ـ بەتلەر.
67. سۈمەر: «ئانادولۇدا موگغۇللار» ، 21 ـ بەت؛ «ئوغۇزلار» 144 ـ بەت.
68. كاشاننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 139 ـ ۋاراق؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 20 ـ بەت.
69. سۈمەر: «ئوغۇزلار» 163 ـ بەت.
70. ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلتى» ، 164 ـ بەت؛ «ئوسمانلى تارىخى» ، 1 ـ جىلد 41 ـ بەت.
71. كاتىپ چەلەبى: «جاھاننامە» 630 ـ بەت؛ ئا. تەۋھىد، «بەنى ئەراتنا» 14 ـ بەت؛ ر. نافىز: «سىۋاس شەھىرى» 62 ـ بەت؛ ئۇزۇنچار شىبلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 164 ـ بەت.
72. ئەفلاكى: «ئارىفلارنىڭ مەنقىبەلىرى» ، 2 ـ جىلد 370 ـ بەت؛ شەرىف بەيگۇ؛ «ئەرزۇرۇم تارىخى» ، 1936 ـ يىلى ئىستانبۇل نەشرى، 72 ـ بەت.
73. سۈمەر: «ئانادولۇدا موگغۇللار» ، 21 ـ ، 93 ـ بەت.
74. سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 87 ـ 89 ـ بەت.
75. ئۇزۇنچارشىلى: «ئەمىر چوبان سۇلدۇز ۋە تۆمۈرتاش» ، 629 ـ بەت.
76. يازىجادەئەلى: «سەلچۇقنامە» ، 445 ـ بەت؛ مۇنەججىمباشى: «جامىئۇددۇۋەل» 2 ـ جىلد 443 ـ بەت؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلتى» ، 164 ـ بەت 13 ـ ئىزاھ.
77. يازىجادەئەلى: «سەلچۇقنامە» ، 445 ـ بەت.
78. ئوسمان تۇران: «سەلچۇقلار زامانىدىكى تۈركىيە» ، 648 ـ بەت؛ سۈمەر: «ئانادولۇدا موگغۇللار» ، 89 ـ ، 90 ـ بەت.
79. بەيگۇ: «ئەرزۇرۇم تارىخى» ، 72 ـ بەت.
80. ئىبنى خالدۇن: «ئىبەر» 5 ـ جىلد 1185 ـ ، 1186 ـ بەتلەر؛ ئىبنى هاجەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 371 ـ بەت؛ قالقاشاندى: «سۇبھۇل ئاشا» 5 ـ جىلد 363 ـ بەت؛ ئىبنى تاغرىبىردىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 10 ـ جىلد 289 ـ بەت؛ ئۇزۇنچار شىلى: «ئەراتنا دۆلتى» ، 164 ـ بەت؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 90 ـ بەت.
81. ئوسمان تۇران: «تارىخى تەقۋىملەر» ، 12 ـ ، 13 ـ ، 46 ـ 47 ـ بەتلەر؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 90 ـ بەت.
82. ھ.ھۈسامەددىن: «ئاماسىيا تارىخى» ، 2 ـ جىلد 480 — 481 ـ بەتلەر؛ بەيگۇ: «ئەرزۇرۇم تارىخى» ، 72 ـ بەت.
83. ئۇزۇنچارشىلى: «ئوسمانلى تارىخى» ، 1 ـ جىلد 42 ـ بەت 1 ـ ئىزاھ؛ «سىۋاس شەھىرى» ، 63 ـ بەت.
84. ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلتى» ، 165 ـ بەت؛ «ئوسمانلى تارىخى» ، 1 ـ جىلد 42 ـ بەت.

85. شەبانكەرەي: «ئەجمەئۇتتۇل ئەنساپ»، 275-ۋاراق؛ مىرخۇندى: «رەۋزەتۇسسافا»، 5-جىلد 184-ۋاراق؛ ئىبنى خالدۇن: «ئىبەر»، 5-جىلد 1186-بەت.قالقاشاندى: «سۇبھۇل ئائشا» 363-، 364-بەت؛ ئىبنى تاغرىبىردى: «ئەننەجۇمۇز زاھىرە» 10-جىلد 289-بەت؛ مۇنەججىمباشى: «جامىئۇددۇۋەل» 2-جىلد 443-بەت.

86. ھ.ھۇسامەددىن: «ئاماسيا تارىخى»، 2-جىلد 489-بەت.

87. بەيگۇ: «ئەرزۇرۇم تارىخى»، 72-بەت.

88. سۈمەر: «ئانادولۇدا موگغۇللار»، 92-بەت.

89. سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 92-بەت.
646. M. Brosset, “Histoire de La Georgie”, pp

90. سۈمەر: «ئانادولۇدا موگغۇللار»، 92-بەت.

91. سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 93-بەت؛ ب. سپۇلەر: «ئىران موگغۇللىرى»، 572-بەت.

92. سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 93-بەت؛ ئى. ھەققى. ر. نافىز: «سىۋاس شەھىرى»، 63-بەت، 4-ئىزاھ.

93. ئۆزتۇنا: «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى»، 1-جىلد 493-بەت.

94 مۇنەججىمباشى: «جامىئۇددۇۋەل»، 2-جىلد 443-بەت.

*ئاھى ـــ ئانادولۇدا شەكىللەنگەن دىنىي تەشكىلات بولۇپ، قاتمۇقات رەھبەرلىك دەرىجىسى بولغان. ئەزالىرى ھەم قويۇق دىنىي مۇھىتتا تۇرىدىغان ھەم ھۈنەر-كەسىپ، كاسىپلىق، تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، رەھبەر ئاھالىلەرنىڭ دېگىنىنى تولۇق بەجا كەلتۈرىدىغان بىر دىنىي ئۇيۇشمىدۇر ـــ تەرجىماندىن.

95. ئىبنى بەتۇتە: «ساياھاتنامە»، 1-جىلد 325-بەت؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى»، 174-بەت.

96. ئىبنى بەتۇتەنىڭ يۇقىرىقى 325-، 326-بەتلەر؛ ا. تەۋھىد « بەنى ئەراتنا» 15-بەت؛ ھ. ئەدھەم: «قەيسەرىيە شەھىرى»، 114-بەت.

97. ئىبنى بەتۇتە: «ساياھاتنامە»، 1-جىلد 326-بەت.

98. تۇران: «تارىخى تەقۋىملەر»، 70-، 71-بەتلەر؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا»، «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 309-بەت؛ ئا. تەۋھىد: «بەنى ئەراتنا»، 14-بەت؛ ئە. زامبائۇرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 155-بەت؛ سۈمەر: «ئانادولۇدا موگغۇللار»، 94-97-بەتلەر.

99. سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 95-96-بەتلەر؛ قىرزىئوغلۇ: «كارس تارىخى»، 459-بەت.

100. سۈمەر: «ئانادولۇدا موگغۇللار»، 96-97-بەتلەر.

101. ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى» 165-بەت؛ تەۋھىد: «بەنى ئەراتنا» 15-بەت؛ ئى. ھەققى. ر. نافىز: «سىۋاس شەھىرى» 64-بەت.

102. سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 97-بەت؛ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، «ھەسەن كىچىك» ماددىسى (5-توم، 1-قىسىم، 317-بەت)غا قاراڭ.

103 . مۇنىجىمباشى: «ساھايىفۇل ئەخبار» 3-جىلد 8-بەت؛ «ئانادولۇدا موڭغۇللار» ، 98-99-بەتلەر؛ ئى. ھەققى. ر. نافىز: «سىۋاس شەھىرى» 64-بەت؛ قىرزىئوغلۇ: «كارس تارىخى» ، 459-بەت؛ توغان: «تۈرك ئومۇمىي تارىخىغا كىرىش» ، 1-جىلد 231-بەت.

104 . سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 99 — 100-بەتلەر؛ سىپۇلەر: «ئىران موڭغۇللىرى» ، 149-بەت؛ توغاننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 231-بەت.

105 . ئىبنى خالدۇن: «ئىبەر» 5-جىلد 445-بەت؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى» ، 165-166-بەتلەر؛ سۈمەر: «ئانادولۇدا موڭغۇللار» ، 101-بەت.

106 . ماقرىزى: «كىتابۇسسۇلۇك» ، 2-جىلد 445-بەت؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 101-بەت.

107 . ئەل ئۆمەرى: «مەسالىقۇل ئەبسار» ، 102-ۋاراق؛ ئىبنى خالدۇن: «ئىبەر» 5-جىلد 1188-بەت؛ ماقرىزى: «كىتابۇسسۇلۇك» ، 2-جىلد 445، 533-بەتلەر؛ ئىبنى تاغرىبىردى: «ئەننۇجۇمۇز زاھىرە» ، 10-جىلد 289-بەت؛ ئاينى: «ئىقدۇل جۇمان» ، 22-جىلد 99-بەت؛ «بەنى ئەراتنا» ، 45-بەت؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى» ، 166-بەت.

108 . ئىبنى خالدۇننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 1186-بەت؛ ئەل ئۆمەرىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 102-بەت؛ ماقرىزىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 533-بەت؛ قالقاشاندىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 363-بەت؛ ئايىنىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 99-بەت؛ ئىبنى ھاجەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 371-بەت؛ تەۋھىدنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 15-بەت؛ ھ. ئەدھەم: «قەيسەرىيە شەھىرى» ، 115-بەت؛ سىپۇلەر: «ئىران موڭغۇللىرى» ، 388-بەت.

109 . ئىبنى ھاجەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 371-بەت؛ قالقاشاندىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 7-جىلد 276-277-بەتلەر؛ ھەلەبى: «دۇررەتۇل ئەسلاق» ، 320-ۋاراق؛ ئىبنى تاغرىبىردىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 289-بەت؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى» ، 166-167-بەتلەر؛ سۈمەر: «ئانادولۇدا موڭغۇللار» ، 101-بەت.

110 . ماقرىزىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 490-494-بەتلەر؛ ئۇزۇنچارشىلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 166-167-بەتلەر؛ ئى. ھ. دانىشمەند: «خرونولوجى» ، 1-جىلد 121-بەت.

111 . سۈمەر: «ئانادولۇدا موڭغۇللار» ، 102-بەت.

112 . ش. تەكىنداغ: «قارامانىلار» ، «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، 316-330-بەتلەر.

113 . ئۇزۇنچارشىلى: «ئوسمانلى تارىخى» ، 1-جىلد 94-142-بەتلەر.

114 . مەۋلۇت ئوغۇز: «تاجىددىن ئوغۇللىرى» ، ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى تىل ۋە تارىخ-جۇغراپىيە فاكۇلتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 5-سان 469-بەت ۋە داۋامى.

115 . ھ.ھۇسامەددىن: «ئاماسيا تارىخى» ، 3-جىلد 10-100-بەتلەر.

116 . ئەلبىستان ۋە ماراشتىكى دۇلقادىر ئوغۇللىرى ھۆكۈمىتى» ، ئوسمانلى تارىخى مەجمۇئەسى. 5-جىلد 30-سان 358-377-بەتلەر؛ م.ھ.يىنانچ:

«دۇلقادىرلار»، «ئاماسىيا تارىخى»، «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 654 ـ 662 ـ بەتلەر.

117. ماقرىزى: «كىتابۇسسۇلۇك»، 2 ـ جىلد 117 ـ بەت؛ يىنانچىنىڭ يۇقىرىقى ئەسەرى 654 ـ 655 ـ بەتلەر؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 102 ـ 103 ـ بەتلەر؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئانادولۇ بەگلىكلىرى»، 169 ـ بەت داۋامى.

118. ئۇزۇنچارشىلى: «ئانادولۇ بەگلىكلىرى»، 169 ـ بەت؛ يىنانچ: «دۇلقادىرلار» 655 ـ بەت؛ سۈمەر: «ئانادولۇدا موڭغۇللار»، 103 ـ بەت؛

119. ماقرىزى: «كىتابۇسسۇلۇك»، 2 ـ جىلد 494 — 495 ـ بەتلەر؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى»، 167 ـ بەت؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 103 ـ 104 ـ بەت.

120. ماقرىزىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 469 ـ بەت؛ يىنانچىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 685 ـ بەت؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 103 ـ بەت؛ ئۇزۇنچار شىلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 167 ـ بەت.

121. ئوسمان تۇران: «تارىخى تەقۋىملەر»، 70 ـ 71 ـ بەتلەر؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 103 ـ بەت 27 ـ ئىزاھ.

122. ماقرىزى: «كىتابۇسسۇلۇك» 2 ـ جىلد 490 ـ بەت؛ سۈمەر: «ئانادولۇدا موڭغۇللار»، 103 ـ 104 ـ بەتلەر؛ماقرىزىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 566 ـ بەت؛ ئىبنى تاغرىبىردىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 11 ـ بەت؛ يىنانچىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 655 ـ بەت؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 104 ـ بەت.

123. ماقرىزىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 566 ـ بەت؛ ئۇزۇنچار شىلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 167 ـ بەت؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 104 ـ بەت.

124. ماقرىزىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 566 ـ بەت؛ ئىبنى تاغرىبىردىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 11 ـ بەت؛ يىنانچىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 655 ـ بەت؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 104 ـ بەت.

125. ئىنىۇ شىھنا: «رەۋزەتۇل مەنازىر»، 131 ـ بەت؛ سۈمەر: «ئانادولۇدا موڭغۇللار». 104 ـ بەت؛ يىنانچ: «دۇلقادىرلار»، 655 ـ بەت.

126. سۈمەر: «چوكۇرۇۋا تارىخىغا دائىر تەتقىقاتلار»، 15 ـ بەت.

127. ماقرىزى: «كىتابۇسسۇلۇك»، 2 ـ جىلد635 ـ بەت؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى»، 168 ـ بەت ۋە 25 ـ ئىزاھ؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 104 ـ بەت.

128. ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى»، 168 ـ بەت؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 104 ـ بەت.

129. سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىدىكى ئوخشاش ئورۇن، ئۇزۇنچار شىلىنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىدىكى ئوخشاش ئورۇن.

130. يازىجادە ئەلى: «سەلچۇقنامە»، 445 ـ ۋاراق.

131. سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 104 ـ بەت.

132. ئۇزۇنچار شىلىنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 169 ـ بەت؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 104 — 105 ـ بەتلەر.

133. ئىبنى خالدۇن: «ئىبەر»، 168 ـ بەت؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئانادولۇ بەگلىكلىرى»، 156 ـ بەت.

134. ماقرىزى: «كىتابۇسسۇلۇك»، 2 ـ جىلد 652 ـ بەت؛ ئەبۇل فىدانىڭ يۇقىرقى ئەسىرى، 4 ـ جىلد 145 ـ بەت؛ ئايىنىنىڭ يۇقىرقى ئەسىرى، 23 ـ جىلد 99 ـ بەت؛ يازىجادە ئەلىنىڭ يۇقىرقى ئەسىرى، 445ـ446 ـ بەت؛

135. سۇمەر: «ئانادولۇدا موگخۇللار»، 105بەت.

136. يازىجادە ئەلى: «سەلچۇقنامە»، 446 ـ ۋاراق؛ سۇمەرنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 105 ـ بەت؛ ي. يۇجەل: «قازى بۇرھانىددىن ئەھمەد ۋە ئۇنىڭ دۆلىتى»، 18 ـ بەت 20 ـ 21 ـ ئىزاھلار؛ قەيسەرىنىڭ قازىسى سىراجىددىن سۇلايمان، ئۆزىدىن كېيىن ياشاپ قەيسەرىنىڭ قازىسى بولغان شەمسىددىن مۇھەممەدنىڭ دادىسى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن قەيسەرى قازىسى بولغان سىۋاس سۇلتانى قازى بۇرھانىددىن ئەھمەدنىڭ بوۋىسىدۇر.

137. ئەبۇل فىدانىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 145 ـ بەت؛ تەۋھىد: «بەنى ئەراتنا»، 15 ـ بەت.

138. سافادى: «ئايانۇل ئەسىر»، 1 ـ جىلد 162 ـ ۋاراق؛ تەۋھىدنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 15 ـ بەت.

139. ئىبنى خالدۇن: «ئىبەر»، 5 ـ جىلد 1186 ـ بەت؛ ئايىنى: «ئىقدۇل جۇمان»، 23 ـ جىلد 99 ـ بەت؛ Berchem. Edhem: 42 ـ بەت؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى»، 169 ـ بەت 27 ـ ئىزاھ؛ ئى. ھەققى. ر. نافىز: «سىۋاس شەھىرى» 65 ـ بەت 3 ـ ئىزاھ؛ سۇمەر: «ئانادولۇدا موگخۇللار»، 81 ـ بەت؛ ئوسمان تۇران: «تۈركىيە تارىخى»، 639 ـ بەت 62 ـ ئىزاھ؛ تەۋھىدنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 15 ـ بەت؛ ھ.ھۇسامەددىن: «ئاماسيا تارىخى»، 3 ـ جىلد 35 ـ بەت 3 ـ ئىزاھ.

140. سافەدىنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 1 ـ جىلد 162 ـ ۋاراق؛ يازىجىزادە ئەلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 446 ـ ۋاراق.

141. يازىجادە ئەلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى، 446 ـ ۋاراق؛ سۇمەرنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 105 ـ بەت؛ تەۋھىدنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 16 ـ بەت؛ ئۇزۇنچارشىلىنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 169 ـ بەت؛

142. ئىبنى خالدۇننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 1186 ـ بەت؛ ماقرىزىنىڭ يۇقىرقى ئەسىرى 652 ـ بەت؛ ئەبۇل فىدانىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 145 ـ بەت؛ ئايىنىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 99 ـ بەت؛ ئىبنى ھاجەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 371 ـ بەت؛ يازىجىزادە ئەلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 446 ـ بەت؛ سۇمەرنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 105 ـ بەت.

143. ئىبنى خالدۇن: «ئىبەر»، 1186 ـ بەت؛ ماقرىزىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 99 ـ بەت؛ ئايىنىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 99 ـ بەت؛ سافەدىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 162 ـ بەت؛ ئىبنى ھاقەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 371 ـ بەت؛ ئەبۇل فىدانىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 145 ـ بەت؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى»، 169 ـ بەت.

144. ماقرىزنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 652-بەت؛ ئاينىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 99-بەت؛ يازىجىزادە ئەلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 446-بەت؛ ئىبنى خالدۇننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 1186-بەت؛ ئۇزۇنچارشىلى ئوخشاش ئورۇن.

145. ي. مىرمان.م.ھ.ينانچ: «دۇلقادىرلار»، 655-بەت.

146. ئۇزۇنچار ئەلىنىڭ يۇقىرقى ماقالىسى 169-بەت؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 105 — 106-بەتلەر.

147. Vab berchem. H. Edhem: “Corpus” 42-بەت

148. ئۇزۇنچارشىلى: «ئانادولۇ بەگلىكلىرى»، 156 — 157-بەتلەر؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 106-107-بەت.

149. ئاينى: «ئىقدۇل جۇمان» 23-جىلد 99-بەت؛ سافەدى: «ئايانۇل ئەسىر» 162-ۋاراق؛ ئى. ھەققى. ر. نافىز: «سىۋاس شەھىرى» 65-بەت؛ ئۇزۇنچار شىلى: «ئەراتنا دۆلىتى»، 169-بەت.

150. ئەدھەم: «قەيسەرىيە شەھىرى»، 114-بەت؛ Vabberchem. H. Edhem: “Corpus” 47-بەت.

151. ئىبنى بەتۇتە: «ساياھاتنامە»، 1-جىلد 326-بەت.

152. ئىبنى ھاجىگرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 1-جىلد 371-بەت؛ ئۆمەرىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 3-جىلد 102-ۋاراق؛ ماقرىزىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 533-بەت؛ قالقاشاندىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 363-بەت؛ تەۋھىد: «كاتالوگ» 4-جىلد 446-بەت؛ ئەدھەمنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 115-بەت؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى»، 166-بەت ۋە «مازار تاشلىرى»، 1-جىلد 89-بەت؛ Vab berchem. H. Edhem: “Corpus” 47-بەت

153. ئىنايەتۇللاھ ئەپەندى: «ئەراتنا تارىخى»، 153-ۋاراق.

154. ئى. ھەققى. ر. نافىز: «سىۋاس شەھىرى» 64-بەت؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى»، 165-بەت.

155. ئىبنى بەتۇتەنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى، 2-جىلد 225-بەت؛ ئا.تەۋھىد: «كاتالوگ»، 426-، 427-، 428-بەتلەر؛ ھ.ھۈسامەددىن: «ئاماسيا تارىخى» 3-جىلد 31-، 32-، 36-بەتلەر؛ ھ.ئەدھەم: «قەيسىرىيە شەھىرى»، 115-، 116-بەتلەر؛ ئۇزۇنچارشىلىنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى: 164-بەت.

156. ئا. تەۋھىد: «كاتالوگ» 428-بەت.

157. ماقرىزىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى، 2-جىلد 490-بەت؛ ئەدھەمنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى، 113-بەت.

158. ھ.ئەدھەم: «قەيسىرىيە شەھىرى» 115-بەت؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى» 167-بەت؛ سۈمەر: «ئانادولۇدا موگغۇللار» 111-بەت.

159. ماقرىزى: «كىتابۇسسۇلۇك» 2-جىلد 652-بەت؛ ئاينىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 23-جىلد 99-بەت؛ يازىجىزادە ئەلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى، 446-ۋاراق؛ ئۇزۇنچارشىلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى، 168-بەت؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى، 110-بەت؛ ئا.تەۋھىد: «بەنى ئەراتنا» 15-بەت.

160 . ئەدھەمنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى، 115 ـ ، 116 ـ بەتلەر؛
berchem. H. Edhem: “Corpus” 39 ـ ، 40 ـ بەتلەر؛ م.زەكى ئورال: «يېڭى
تېپىلغان ئابىدىلەر» 147 ـ بەت.
161 . ئا.تەۋھىد: «كاتالوگ» 4 ـ جىلد 428 ـ بەت.
162 . تۇران: «تۈركىيە تارىخى» 688 ـ بەت؛ تۇران: «سەلچۇقلار ۋە
ئىسلامىيەت» 126 ـ بەت؛ قالقاشاندى: «سۇبھۇلئاشا» 5 ـ جىلد 363 ـ بەت؛
ب.داركوت: «سىۋاس» 572 ـ بەت؛ توغان «ئىلخانىيلار دەۋرىدە ئانادولۇنىڭ
ئىقتىسادىي ۋەزىيىتى» 21 ـ 23 ـ بەتلەر؛ ئى. ھەققى ـ ر.نافىز: «سىۋاس
شەھىرى»؛ ئىبنى بەتۇتە: «ساياھەتنامە» 1 ـ جىلد 326 ـ ، 327 ـ بەتلەر؛
163 . تۇران: «تۈركىيە تارىخى» 687 ـ بەت؛ كاتىب چەلەبى: «جاھاننامە»
630 ـ بەت؛ ھ.ئەدھەم: «قەيسىرىيە شەھىرى» 1 ـ بەت ۋە داۋامى؛ ئا.
گابرىئەل: «قەيسىرىيەدىكى تۈرك ئابىدىلىرى» ئەنقەرە 1954 ـ يىلى نەشرى؛
داركوت: «قەيسەرى» ، «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» 485 — 486 ـ بەتلەر؛
164 . تۇران: «تۈركىيە تارىخى» 688 ـ بەت؛ داركوت، نىغدە: ئىسلام
ئېنسىكلوپېدىيىسى» 9 ـ توم، 254 ـ بەت.
165 . تۇراننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 688 ـ بەت؛ ئەلى كامال «ئەرزىنجان
تارىخى» ، 64 ـ بەت.
166 . تۇراننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 688 ـ بەت؛ ھ.ھۈسامەددىن: «ئاماسيا
تارىخى» 3 ـ جىلد 30 ـ بەت؛ م.ھ.يىنانچ: «ئاماسيا» ، «ئىسلام
ئېنسىكلوپېدىيىسى» 1 ـ توم، 394 ـ بەت.
167 . تۇراننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 688 ـ بەت؛ م.ت.گۆكبىلگىن: «توكات ئىسلام
ئېنسىكلوپېدىيىسى» 403 ـ بەت؛ ھ.ئەدھەم: «ئانادولۇدا ئىسلامىي ئابىدىلەر»
ــ «توكات ئوسمانلى تارىخى مەجمۇئەسى» 730 — 732 ـ بەتلەر؛
168 . تۇراننىڭ يۇقىرقى ئەسىرى 688 ـ بەت؛ داركوت: «ئەنقەرە ئىسلام
ئېنسىكلوپېدىيىسى» 1 ـ توم، 442 ـ بەت.
169 . تۇران: «تۈركىيە تارىخى» 688 ـ بەت؛ CI. Huart. B. Darkot: Aksaray
ئىسلام ئەeنسكلوپېدىيىسى 274 ـ بەت.
170 . تۇراننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 688 ـ بەت؛ تۇران: «بايبۇرت» ئىسلام
ئېنسىكلوپېدىيىسى 366 ـ بەت.
171 . ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك ماددىلارغا قاراڭ.
172 . ن.غالىب: «تەقۋىم» 100 ـ بەت؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا» ئىسلام
ئېنسىكلوپېدىيىسى 309 ـ بەت.
173 . قىرزىئوغلۇ: «كارس تارىخى» 460 ـ بەت.
174 . سۈمەر: «ئانادولۇدا موڭغۇللار» 106 ــ 107 ـ بەتلەر.
175 . سۈمەر: «ئانادولۇدا موڭغۇللار» 107 ــ 110 ـ بەتلەر؛ ھەسەيىن
ھۈسامەددىن: «ئاماسيا تارىخى» 3 ـ جىلد 36 ـ ، 37 ـ بەتلەر؛ يىنانچ:
«دۇلقادىرلار» 621 ـ بەت.
176 . سۈمەرنىڭ يۇقىرقى ماقالىسى 110 ـ بەت.

177. ئۆزۈنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى» 169 — 170 ـ بەتلەر؛ سۈمەر: «ئانادولۇدا موڭغۇللار» 110 ـ،111 ـ بەتلەر.
178. ماقرىزىنىڭ يۇقىرقى ئەسىرى 2 ـ جىلد 873 ـ بەت؛ ئۆزۈنچارشىلىنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 170 ـ بەت؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 110 ـ بەت؛
179. ماقرىزىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 885 ـ بەت؛ ن.م. ئارىف: «ئوسمانلى تارىخى» 478 ـ بەت؛ «ئوسمانلى تارىخى» 478 ـ بەت؛ قىرزىئوغلۇ: «كارس تارىخى» 460 ـ بەت؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرقى ئەسىرى 110 ـ بەت؛
180. سۈمەر: «ئانادولۇدا موڭغۇللار» 107 ـ بەت؛ قىرزىئوغلۇ: «كارس تارىخى» 460 ـ بەت.
181. ماقرىزى: «كىتابۇسسۇلۇك» 3 ـ جىلد 665 ـ بەت.
182. شىكارى: «قارامان ئوغۇللىرى تارىخى» 17 ـ ، 59 ـ بەتلەر
183. شىكارىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 17 ـ بەت. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان قارامان بەگ بولسا لارەندە ئەمىرى بەدرىددىن ئىبراھىمنىڭ ئوغلىدۇر.
184. شىكارىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 25 ـ ، 34 ـ بەتلەردىكى ماتېرىياللارغا قاراڭ.
185. سۈمەر: «ئانادولۇدا موڭغۇللار» 11 ـ ، 112 ـ بەتلەر؛ تەكىنداغ: «قارامانلىقلار 320 ـ ، 321 ـ بەتلەر؛ ئۆزۈنچارشىلى: «ئانادولۇ بەگلىكلىرى» 10 ـ بەت.
186. تۇران: «تارىخي تەقۋىملەر» 32 ـ ، 33 ـ بەتلەر.
187. شىكارىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 57 ـ ، 58 ـ بەتلەر.
188. شىكارىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 58 ـ ، 59 ـ بەتلەر. تەكىنداغ: «قارامانلىقلار 320 ـ ، 321 ـ بەتلەر؛ ئۆزۈنچارشىلى: «ئانادولۇ بەگلىكلىرى» 11 ـ بەت.
189. شىكارىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 59 ـ بەت.
190. شىكارىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 59 ـ ، 60 ـ بەتلەر؛ ئۆزۈنچارشىلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 11 ـ بەت.
191. كونيالى: «قارامان تارىخى» 17 ـ ، 64 ـ بەتلەر؛ سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 113 ـ بەت.
192. سۈمەرنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 113 ـ بەت.
193. ن.ئاسىم.م.ئارىفنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 478 ـ بەت؛ ئىنايىتۇللاھ ئەپەندى: «ئەراتنا تارىخى» 153 ـ ۋاراقتىكى ئوسمان ئورخان بولۇشى كېرەك؛ تەۋھىد: «بەنى ئەراتنا» 16 ـ بەت.
194. ئۆزتونا: «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى» 2 ـ جىلد 258 ـ بەت.
195. ئەنۋەرى: «دەستۇرنامە» 62 ـ بەت؛ ھىممەت ئاقىن: «ئايدىن ئوغۇللىرى تارىخى» 1968 ـ يىلى ئەنقەرە نەشرى، 49 ـ ، 193 ـ بەتلەر.
196. يىنانچ: «دەستۇرنامەئى ئەنۋەرى مۇقەددىمە» ئىستانبۇل 1929 ـ يىلى نەشرى، 54 ـ بەت 1 ـ ئىزاھ.
197. ئۆزۈنچارشىلى: «ئانادولۇ بەگلىكلىرى» 153 ـ ، 154 ـ بەتلەر؛ مەۋلۇت ئوغۇز: «تاجىددىن ئوغۇللىرى» ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى تىل ۋە جۇغراپىيە

فاكۇلتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 6ـ جىلد 5ـ قىسىم 471ـ، 473ـ بەتلەر؛ هۇسامەددىن: «ئاماسيا تارىخى« 3ـ جىلد 37ـ بەت.

198. هۇسامەددىن: «ئاماسيا تارىخى» 3ـ جىلد 37ـ، 47ـ بەتلەر؛ ا.كە،الى: «ئەرزىنجان تارىخى» 66ـ بەت.

199. ئا. تەۋهىد: «ئەنقەرەدە ئاهىلەر هۆكۈمىتى» ئوسمانلى تارىخى تەتقىقات مەجمۇئەسى، 4ـ جىلد 19ـ قىسىم 1203ـ بەت؛ هۇسامەددىنىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 40ـ بەت.

200. ھ. هۇسامەددىنىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 41ـ بەت.

201. ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى» 178ـ بەت.

202. مۇمتاز تۇرخان: «مەدەنىيەت ئۆزگىرىشلىرى» ئىستانبۇل 1951ـ يىلى نەشرى؛ تۇران: «سەلچۇقلار ۋە ئىسلامىيەت» 26ـ بەت؛ تۇران: «سەلچۇقلار تارىخى ۋە تۈرك ـ ئىشلام مەدەنىيىتى» 342ـ بەت.

203. ئىبنى بەتۇتە: «ساياهەتنامە» 327ـ بەت؛ سۇمەر: «ئوغۇزلار» 164ـ بەت.

204. توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» 272ـ، 381ـ بەت.

205. كۆپرۈلۈ: «ئازەرى» ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى 2ـ جىلد 129ـ بەت.

206. ئىبنى هاجەر: «ئەددۇرەرۇل كامىنە» 371ـ بەت؛ سافەدى: «ئايانۇل ئاسىر» 1ـ جىلد 162ـ ۋاراق؛ كافەسئوغلۇ: «سەلچۇقلار تارىخى» 166ـ بەت.

207. ئەستەرەبادى: «بەزم ۋە رەزم» 384ـ بەت؛ م.بايىرام: «سەدرۇددىن كونەۋى ۋە ناسىرۇددىن تۇسى» تارىخى ژۇرنىلى، 17ـ سان 1979ـ يىلى نەشرى، 16ـ بەت.

208. توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» 272ـ بەت.

209. كافەسئوغلۇ: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى» ئەنقەرە 1972ـ يىلى نەشرى، 342ـ بەت.

210. ئىبنى بەتۇتە: «ساياهەتنامە» 325ـ 327ـ بەتلەر؛ ئىنايىتۇللاھ ئەپەندىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 153ـ ۋاراق.

211. ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى» 174ـ 175ـ بەتلەر.

212. شىكارى: «قارامان ئوغۇللىرى تارىخى» 61 — 66ـ بەت.

213. ئىنايىتۇللاھ ئەپەندى: «ئەراتنا تارىخى» 153ـ ۋاراق.

214. يۈجەل: «قازى بۇرھانىددىن ئەھمەد ۋە ئۇنىڭ دۆلىتى» 20ـ، 21ـ بەتلەر.

215. ئاقسارايى: «مۇسامەراتۇل ئەھيار — سەلچۇق دۆلەتلىرى تارىخى» ف.ن.نىڭ كىرىش سۆزى 8ـ بەتكە قاراڭ.

216. ئۇزۇنچارشىلى: «ئانادولۇ بەگلىكلىرى» 218ـ بەت.

217. گابرىئەل: «قەيسىرىدىكى تۈرك خاتىرىلىرى» 90ـ، 93ـ، 94ـ بەتلەر؛ ھ. ئەدھەم: «قەيسىرىيە شەھىرى» 108ـ، 109ـ بەتلەر.

218. ھ. ئەدھەم: «قەيسىرىيە شەھىرى» كەمال گۆدە نەشرگە تەييارلىغان، ئەنقەرە 1982ـ يىلى نەشرى 13ـ بەت.

219. ئاسلاناپا: «يۈز يىللار بويىچە تۈرك سەنئىتى» 34ـ بەت.

220. گابرئەل: «نىغدەدىكى تۈرك خاتىرىلىرى» 32 ـ، 33 ـ بەت.
221. ئەدھەم: «قەيسىرى شەھىرى» 12 ـ بەت؛ م.چايىرداغ: «قەيسىرىدىكى سەلچۇق ۋە بەگلىكلەر دەۋرىگە ئائىت بەزى ئابىدە ۋە مازار تاشلىرى» تارىخ ژۇرنىلى، 19 ـ سان 510 ـ، 511 ـ بەتلەر.
222. ئەدھەم: «قەيسىرىيە شەھىرى» 111 ـ، 113 ـ بەتلەر؛ ئىنايىتۇللاھ ئەپەندىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 153 ـ ۋاراق؛ س.ئىيىجە: «ئىككى تۈرك ئابىدىسىنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە ئىزاھلار» 112 ـ بەت؛ ئەۋلىيا چەلەبىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 179 ـ، 186 ـ بەتلەر.
223. ئا.نازىف ئەپەندى: «تارىخى خۇسۇسىي قەيسىرى» 129 ـ بەت.
224. ئورال: «ئانادولۇدا سەنئەت قىممىتى ساقلانغان ياغاچ مۇنبەرلەر» 66 ـ بەت.
225. ئورال: «يېڭىدىن تېپىلغان ئابىدىلەر» 149 ـ بەت.
226. ئەدھەمنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 117 ـ بەت.
227. ئەدھەمنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 115 ـ بەت.
228. ئەدھەمنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 115 ـ بەت؛ نى. ھەققى — ر.نافىز: «سىۋاس شەھىرى» 151 ـ بەت.
229. ئورال: «يېڭىدىن تېپىلغان ئابىدىلەر» 147 ـ، 149 ـ بەتلەر.
230. ئەدھەمنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 117 ـ بەت.
231. ئەدھەم: «قەيسىرىيە شەھىرى» 14 ـ بەت.
232. ئەدھەم: «قەيسىرىيە شەھىرى» 119 ـ بەت.
233. ماقرىزىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 2 ـ جىلد 883 ـ، 885 ـ بەتلەر؛ ئىبنى تاغرىبىردىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 10 ـ جىلد 289 ـ بەت؛ ئايىنىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 23 ـ جىلد 99 ـ بەت؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى» 170 ـ بەت.
234. كەمال گۆدە: «ئەراتنالارنىڭ ھازىرغىچە نەشر قىلىنمىغان ۋەقفنامىلىرى» ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلاھىيەت فاكولتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى. 1 ـ سان 155 ـ بەت.
235. ماقرىزىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 2 ـ جىلد 883 ـ، 885 ـ بەتلەر؛ ئىبنى تاغرىبىردىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 10 ـ جىلد 289 ـ بەت؛ ئايىنىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 23 ـ جىلد 99 ـ بەت؛ ئۇزۇنچارشىلىنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 170 ـ بەت.
236. ئىبنى ھاجەرنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 1 ـ جىلد 371 ـ بەت؛ ئىبنى تاغرىبىدىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 5 ـ جىلد 1186 ـ بەت؛ قالقاشادىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 5 ـ جىلد 363 ـ بەت؛ ھالەپىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 320 ـ ۋاراق.
237. berchem. H. Edhem: "Corpus"، 47 ـ بەت ۋە 1 ـ ئىزاھ.
238. berchem. H. Edhem نىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 171 ـ بەت.
239. ئۇزۇنچارشىلىنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 171 ـ بەت.
240. ئەلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 103 ـ ۋاراق؛ ئىنايىتۇللاھ ئەپەندىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 153 ـ بەت؛ ھ.ئەدھەم: «قەيسىرىيە شەھىرى» 110 ـ، 111 ـ بەتلەر؛ ئۇزنچار شىلى: «ئەراتنا دۆلىتى» 170 ـ بەت.

241. ھ.ئەدھەمنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 112 ـ بەت؛ ى.نازىق ئەپەندىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 132 ـ بەت.
242. مۇزېيدا 1497 ـ نومۇر بىلەن ساقلانغان بولۇپ 23×40×74سانتىمېتىر ئەتراپىدا، بىر يۈزى مېھراپ شەكلىدە، يەنە بىر يۈزى تۈز تەييارلانغان
243. ھ.ئەدھەمنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 112 ـ بەتتە، بۇ ئەھۋال خاتىرىلەنگەن.
244. شەبانكەرەيىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 275 ـ بەت؛ يازىجىزادە ئەلىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 446 ـ ۋاراق.
245. سافەدى: «ئايانۇل ئەسىر» 162 ـ ۋاراق؛ ھالەبى: «دۇررەتۇل ئەسلاق» 320 ـ ۋاراق؛ ئىبنى خاتىب: «ئەددۇرۇل مۇنتەھاب» 149 ـ ۋاراق.
246. سافەدى: «ئايانۇل ئەسىر» 162 ـ ۋاراق.
247. سافەدىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 162 ـ ۋاراق؛ ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى» 171 ـ ، 172 ـ بەتلەر.
248. ھالەبى «دۇررەتۇل ئەسلاق» 32 ـ ۋاراق؛ ھالەبى يازغان رۇبائىينى ئىبنى خاتىب «ئەددۇرۇل مۇنتاھاب» دېگەن ئەسىرىنىڭ 149 ـ ۋارىقىغا ئەينەن كۆچۈرۈپ قويغان.
249. ئىبنى تاغرىبىردى: «ئەننۇجۇمۇززاھىرە» 10 ـ جىلد 289 ـ بەت.
250. ئىبنى ھاجەر: «ئەددۇرۇل كامىنە» 1 ـ جىلد 371 ـ بەت.
251. ھ.ھۈسامەددىن «ئاماسيا تارىخى» 3 ـ جىلد 42 ـ بەت.
252. سافەدى: «ايانۇل ئەسىر» 162 ـ ۋاراق؛ توغاننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 248 ـ بەت.
253. ئۇزۇنچارشىلى: «ئەراتنا دۆلىتى» 162 ـ ، 174 ـ ، 175 ـ بەتلەر؛ «ئانادولۇ بەگلىكلىرى» 157 ـ بەت.
254. ئىبنى بەتۇتە: «ساياھەتنامە» 1 ـ جىلد 327 ـ بەت.
255. ئۇزۇنچار شىلىنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى 171 ـ ، 173 ـ بەتلەر ۋە 40 ـ ئىزاھ.
256. قالقاشاندى: «سۇبھۇل ئاشا» 276 ـ ، 277 ـ بەتلەر.
257. م. تايىيىب گۆكبىلگىن: «توكات»، ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى 403 ـ بەت؛ ھۈسامىدىن: «ئاماسيا تارىخى» 3 ـ جىلد 43 ـ بەت.
258. ئەستارابادى: «بەزم ۋە رەزم» 351 ـ ، 352 ـ بەتلەر؛ قازى بۇرھانىدىن ئەھمەد ۋە ئۇنىڭ دۆلىتى *100 ـ 101* ـ بەتلەر.

مەسئۇل مۇھەررىر : خۇدابەردى خېلىل
مەسئۇل كوررېكتور: مەمەتجان.ھەسەن
تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى: مۇھەممەترېھىم سايىت

سۇلتان ئالائىددىن ئەراتنا

تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئۆمەرجان نۇرى

نەشر قىلغۇچى	:	مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى	:	بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14- قورۇ
پوچتا نومۇرى	:	100013
تېلېفون نومۇرى	:	010—64290862
ساتقۇچى	:	جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى	:	بېيجىڭ دىشىن باسما زاۋۇتى
نەشرى	:	2009-يىل 1-ئايدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى	:	2011-يىل 3-ئايدا بېيجىڭدا 3-قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى	:	1168×850م م. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى	:	3.875
سانى	:	5001—10000
باھاسى	:	7.00 يۈەن

ISBN 978-7-105-09839-2/K • 1558 (维 47)

图书在版编目(CIP)数据

阿拉依丁·阿热特纳苏尔坦：维吾尔文/（土）凯穆尔·郭德著；吾马尔江·努日译．—北京：民族出版社，2008.12(2011.3 重印)
ISBN 978-7-105-09839-2

Ⅰ.阿… Ⅱ.①凯…②吾… Ⅲ.阿拉依丁·阿热特纳苏尔坦—生平事迹—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.K833.747=32

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2008)第 213944 号

出版发行：民族出版社　http://www.mzcbs.com.
社　　址：北京市和平里北街 14 号　　邮编：100013
电　　话：010-64290862（维文室）
印　　刷：北京迪鑫印刷厂
版　　次：2009年1月第1版　2011年3月北京第3次印刷
开　　本：850×1168 毫米 32 开
印　　张：3.875
印　　数：5001-10000
定　　价：7.00 元

ISBN 978-7-105-09839-2/K·1558（维 47）

مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن

ISBN 978-7-105-09839-2

9 787105 098392 >

定价：7.00 元